

Alphen van Echternachs domein tot Bredase heerlijkheid, 1175-1312, I

door

ARNOUD-JAN BIJSTERVELD

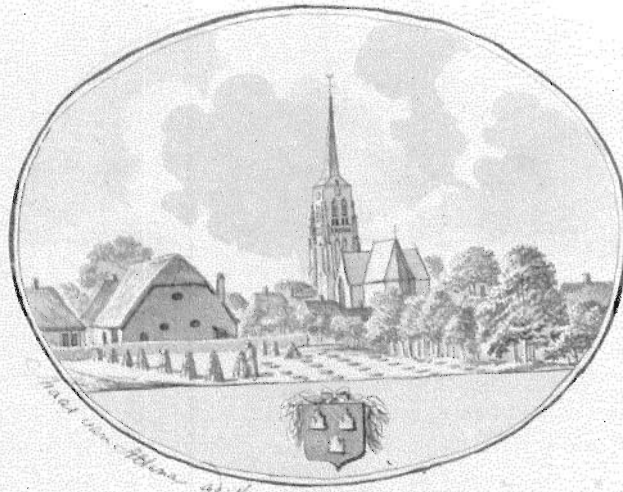
1. Inleiding

In 709 verwierf de geloofsverkondiger Willibrord een domein in Alphen, dat hij later vermaakte aan zijn abdij in Echternach. In 1205 droeg de Benedictijnenabdij van Echternach een hoeve in Alphen, het laatste restant van haar domein, tegen een jaarlijkse betaling over aan de Norbertijnenabdij van Tongerlo. Hiermee kwam een einde aan de directe bemoeienis van de abdij van Echternach met Alphen en aan een proces van desintegratie van het Echternachse domein in Alphen in de twaalfde eeuw. 'Erfgenamen' van Echternach in Alphen waren zowel de in Alphen gevestigde Tempeliers van Ter Brake als de Norbertijnen van de abdij van Tongerlo. De Tempeliers kwamen tussen 1144 en 1187 naar Alphen; de Norbertijnen verwierven al in 1175 rechten op de kerk, maar vestigden zich pas vanaf 1204 daadwerkelijk in Alphen. Beiden hadden hun positie in Alphen vooral te danken aan de heer van Breda, die in de laatste decennia van de 12de eeuw in Alphen invloed had weten te verwerven. Het is waarschijnlijk dat de heer zijn rechten in Alphen heeft uitgebouwd in samenwerking met de lokale elite. Deze stamde vermoedelijk af van de beheerders die door de abdij van Echternach in Alphen waren aangesteld en die hun positie in Alphen hadden verstevigd door het zich toeëigenen van abdijsgoederen en -rechten en misschien door ontginningen.

In dit artikel wordt aandacht besteed aan dit desintegratieproces van het Echternachse domein in Alphen - waarvoor de oorkonde van 1175 het eerste schriftelijke bewijsstuk is - en aan de totstandkoming van het goederencomplex van zowel de Tempeliers als van de Norbertijnen van Tongerlo in Alphen. Ook wordt ingegaan op de uitbouw van de rechten van de heer van Breda in Alphen, die zijn voorlopige afronding vond toen Philips van Liedekerke als heer van Alphen in 1312 zijn rechten in Alphen liet vastleggen.¹ Eerder heb ik een algemene schets gegeven van het verval van de beheersorganisatie op de bezittingen van de abdijen van Echternach en van Sint-Truiden in Oost-Brabant in de 12de en 13de eeuw.² Hierin werd ingegaan op de vraag in hoeverre de desintegratie van het oude abdijsbezit een gevolg was van het integratieproces in het hertogdom Brabant dat dit gebied toen doormaakte. Deze ontwikkelingen werden in detail bestudeerd voor Waalre, het centrale domein van de abdij van Echternach in Noord-Brabant.³ In feite beoogt dit artikel hetzelfde, maar dan voor een domein dat, in tegenstelling tot Waalre, door de Benedictijnen van Echternach grotendeels geliqui-

deerd is en dat bovendien vanaf het einde van de 12de eeuw gelegen was binnen het machtsbereik van een andere heer met landsheerlijke pretenties, namelijk de heer van Breda.

BIBLIOTHEEK
WOORD-BEWAARD

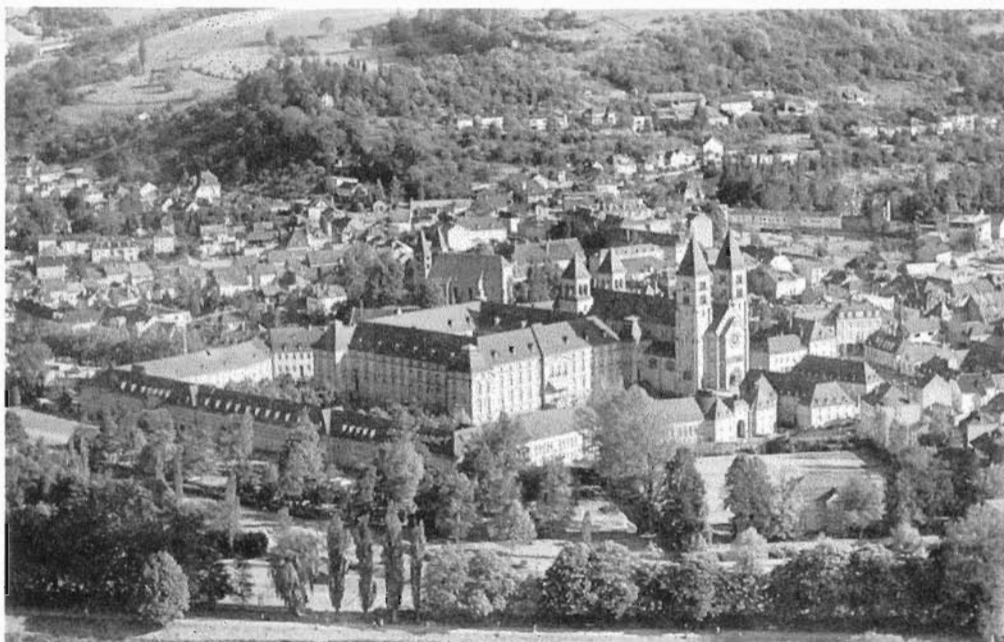
Alphen van het kerkenpad agter de roomse kerk
Wapen zijn drie rechtschapen kerkels van
zilver op een groen veld

8. „Alphen van het kerkenpad agter de roomse kerk”, gequareleerde pentekening 18de eeuw (Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg, Brabantica-collectie A 28.4/01.0 (1)).

2. Het Echternachse domein te Alphen, 709-1175

De Frankische aanzienlijke Aengilbertus, zoon van Gaotbertus, schonk in 709 zijn vaderlijk erfgoed gelegen in de *pagus Texandrië* in de plaats genaamd *Alfheim* aan bisschop Willibrord. Het bestond uit elf onderhorige hoeven met het uitbatingscentrum, met de afhankelijk en hun vee, alsmede alle toebehoren. Bovendien deed Aengilbertus bij deze overdracht, waarvan op 21 mei 709 in Tilburg een oorkonde werd opgemaakt, afstand van een hoeve in Bern aan de Maas, gelegen in de *pagus Testerventi*.⁴ Deze schenking maakt deel uit van een reeks van schenkingen aan Willibrord door Frankische aanzienlijken in de jaren 698/699 tot 721 van landgoederen gelegen in Texandrië. Deze *pagus* strekte zich toen uit over het zuidoosten van Noord-Brabant en het noorden van de Belgische provincies Antwerpen en Limburg. Over de context van deze goederenvererving door Willibrord is al veel geschreven.⁵ Wij beperken ons tot de latere lotgevallen van het domein in Alphen, dat van de geschonken goederen het meest omvangrijke was. In het zogenaamde testament van Willibrord uit 726/727, dat diploma-

tisch niet onomstreden is, vermaakte deze de *villa integra que vocatur Alpheim*, 'het volledige domein dat Alphen heet' met de overige Texandrische goederen aan de Sint-Petrus-en-Paulusabdij te Echternach.⁶ Deze abdij was een eigenklooster van de Pippiniden, dat wil zeggen van de familie der hofmeiers in Austrasië, en werd door hen in 697/698 en in 706 aan Willibrord geschonken, als een steunpunt in veilig achterland voor diens missie onder de Friezen.⁷

9. De voormalige abdij van Echternach in Luxemburg.

De abdij van Echternach heeft in de 8ste, 9de en 10de eeuw haar goederen in Texandrië vermoedelijk verscheidene malen uitgebreid en afgerond, geordend en gereorganiseerd. Zo werden in 914 de inkomsten van de kanunniken van Echternach vergroot door hieraan onder meer de goederen in Texandrië toe te voegen die rondom het domein in Waalre waren georganiseerd. Het is niet duidelijk of Waalre de functie van regionaal exploitatiecentrum pas kreeg als gevolg van deze vermoedelijke scheiding tussen abts- en conventsgoederen in 914, of dat deze functie het resultaat was van een eerdere reorganisatie. Waalre bleef tot de opheffing van de abdij van Echternach in 1797 de centrale administratieplaats van de abdijsgoederen in Brabant. De 'proost van Texandrië', de kloosterling die gedurende de 11de tot 13de eeuw belast was met de inning en administratie van de inkomsten uit de *inferiores partes*, de 'Lage Landen', had hier vermoedelijk zijn *pied-à-terre*. Blijkens een inkomstenlijst opgesteld tijdens het abbatiaat van abt Reginbert (1051-1081) moest deze proost zorgdragen voor de jaarlijkse afdracht van acht vette varkens en de verrichting van diensten gedurende zes weken ten behoeve van de abdij.

Ook al vernemen we tussen 726/727 en 1175 niets van het Echternachse bezit in Alphen, toch is het aannemelijk dat ook de afhankelijkken van de abdij in deze plaats verplicht waren tot de genoemde leveringen en diensten.⁸ Op grond van de immuniteit van de abdij van Echternach was de abt gerechtigd op de kloostergoederen de rechtspraak uit te oefenen over de bewoners ervan, hierin bijgestaan door de voogd. Dit zal ook in Alphen het geval zijn geweest. Als voogd over een deel van de Brabantse goederen van de abdij van Echternach fungeerde de heer van Herlaar (bij Sint-Michielsgestel).⁹ Dat de heer van Herlaar als voogd assisteerde bij de uitoefening van de Echternachse rechtspraak in Alphen zou kunnen blijken uit het feit dat diens familie later binnen het gericht en de parochie van Alphen nog steeds een bezit had. In een omstreeks 1390 vervaardigde lijst van leengoederen van de heer van Herlaar wordt een goed in Chaam genoemd, namelijk *die hoeve tot Caym*.¹⁰ In tal van plaatsen waarover de Van Herlaars de voogdij bezaten hebben zij goederen verworven, vermoedelijk in hun hoedanigheid van voogd. Als eigenaar van het domein, dat wil zeggen als 'grondheer', deed de abdij van Echternach ook rechten gelden op de omringende woeste grond.¹¹ De ontginning van juist deze delen van het nederzettingsterritorium zouden, ook in Alphen, belangrijke ontwikkelingen inluiden die de abdij niet meer in de hand kon houden.¹²

In de 12de eeuw is de directe exploitatie en het beheer van de Echternachse bezittingen in Texandrië sterk in verval geraakt. Als algemene oorzaken kunnen worden genoemd het verval van de oude, op domaniale leest geschoeide organisatie en exploitatie door de opkomst van de geldeconomie en de desintegratie van de beheersstructuur door de feodalisering van de gezagsverhoudingen tussen de abt en zijn plaatselijke zaakwaarnemers, de voogden en de meiers. Bovendien betekende de geleidelijke vestiging van het landsheerlijk gezag van met name de hertog van Brabant in onze streken een bedreiging voor het goederenbezit van abdijen die buiten zijn machtsbereik lagen en zijn bescherming ontbeerden. De hertog bevorderde juist, in samenwerking met de lokale elite, de goederenverwerving door de nieuw gestichte Norbertijnenkloosters, hetgeen ten koste ging van de oude abdijen.¹³ Op kleinere schaal trachtte ook de heer van Breda binnen zijn machtsbereik zijn positie te versterken ten koste van de vanouds hier gegoede abdijen zoals de abdijen van Echternach, Lobbes, Nijvel (Nivelles) en Thorn. Het zou interessant zijn na te gaan op welke wijze de heren van Breda hun machtsbasis hebben opgebouwd op en nabij Schoten (een oud domein van de abdij van Lobbes), te Bergen op Zoom (mogelijk al in de 10de eeuw Nijvels bezit) en in de marge van het omvangrijke bezit van Thorn in onder meer Gilze, Baarle, Ginneken en Princenhage. In Alphen is de heer van Breda vermoedelijk vanaf het midden van de 12de eeuw actief geweest.

3. De Norbertijnenabdij van Tongerlo en de kerk van Alphen, 1175-1287

Vanaf haar stichting kort vóór 1130 tot circa 1180 verwierf de Norbertijnenabdij van Tongerlo voornamelijk door schenking de goederen en rechten die de eerste kern van het abdijbezit vormden. Veel van deze schenkingen betroffen kerkelijke rechten, zoals tienden, patronaatsrechten, kerken en altaren.¹⁴ Dit past in het algemene beeld van de tweede helft van de 12de eeuw, waarin deze rechten en inkomsten, die in handen

van leken waren geraakt, werden overgedragen aan geestelijke instellingen. Juist bij Norbertijnenkloosters speelden tienden en kerken een grote rol in hun economie. Daarnaast was ook land belangrijk. Na de eerste verwerving van deze bronnen van inkomsten heeft de abdij van Tongerlo enerzijds geprobeerd het resterende deel van slechts gedeeltelijk verkregen kerkelijke rechten in bezit te krijgen. Anderzijds trachtte zij in deze plaatsen ook land aan te kopen of geschonken te krijgen. Deze politiek is eveneens een algemeen verschijnsel.¹⁵ In Alphen zien we hiervan een goed voorbeeld. In 1175 verwierf de abdij van Tongerlo hier de eerste rechten op de kerk.¹⁶ De afronding van haar bezit van kerkelijke aard in Alphen duurde nog tot 1215 en verliep niet probleemloos. Vervolgens bouwde de abdij hier tussen 1204 en 1216 ook een omvangrijk grondbezit op, dat tussen 1280 en 1327 werd afgerond. De eerste fase van goederenverwerving door de abdij van Tongerlo in Alphen, namelijk van het kerkelijk bezit, wordt hierna besproken. De twee fasen van verwerving van grondbezit komen aan de orde in deel II van dit artikel (paragraaf 6).

In 1175 schonk abt Lodewijk van Echternach aan abt Wibert van Tongerlo en zijn opvolgers "de kerk van Alphen met haar toebehoren, die de pastoors lange tijd met verwaarlozing hadden bestuurd" en wel "opdat zij er in plaats van de pastoor zouden optreden".¹⁷ Als tegenprestatie voor de opbrengst van de tienden die tot nu toe aan Echternach waren toegekomen, moest de abt van Tongerlo jaarlijks in de dagen voor Hemelvaart één mark zilver betalen in Waalre.¹⁸ De compensatie voor de tienden was, aldus de oorkondetekst, zo klein omdat de abt van Tongerlo voortaan alle rechten en afdrachten aan de bisschop moest voldoen en de kerk moest onderhouden. Na de dood van iedere Tongerloze abt moest zijn opvolger naar de abt van Echternach komen om de kerk opnieuw van hem te ontvangen. De auteurs die over deze oorkonde schreven, meenden alle dat gezien de laatste bepaling de kerk van Alphen in 1175 door de abt van Echternach als een soort leengoed aan de abt van Tongerlo werd geschonken.¹⁹ De bepalingen van 1175 dienden echter een tweeledig, namelijk een geestelijk en een materieel doel. In de eerste plaats beoogde men met de schenking dat de abt van Tongerlo in Alphen zou gaan zorgdragen voor de zielzorg. Nadrukkelijk loofde de abt van Echternach dan ook de aandacht van de Norbertijnen voor de goddelijke eredienst en hun kerkelijke discipline. De abt van Echternach droeg dus in feite niet de kerk van Alphen maar het ambt van pastoor in deze kerk over aan de abt van Tongerlo en zijn opvolgers. Voorts werd bepaald dat iedere nieuwe abt van Tongerlo door de abt van Echternach als pastoor van Alphen moest worden aangesteld. Hierdoor bleven het patronaatsrecht - dat is het recht van de eigenkerkheer (patroon) om de pastoor van een kerk ter benoeming bij de aartsdiaken voor te dragen - en het uiteindelijke eigendom van de kerk van Alphen bij de abdij van Echternach.²⁰ In de praktijk betekende dit dat de abt van Echternach steeds de abt van Tongerlo als pastoor van Alphen zou voordragen. Deze had op zijn beurt als *persona*, als niet-residerend pastoor van Alphen, het recht om de werkelijk dienstdoende zielzorger in Alphen aan te wijzen. Dit collatierecht moet dus onderscheiden worden van het patronaatsrecht, dat aan de patroon - de abt van Echternach - voorbehouden was. Het collatierecht werd gezien als een bron van inkomsten en een soort onroerend goed. Dit was het voorwerp van de verkapte leenverhouding tussen beide abten en niet de kerk of de zielzorg hierin.

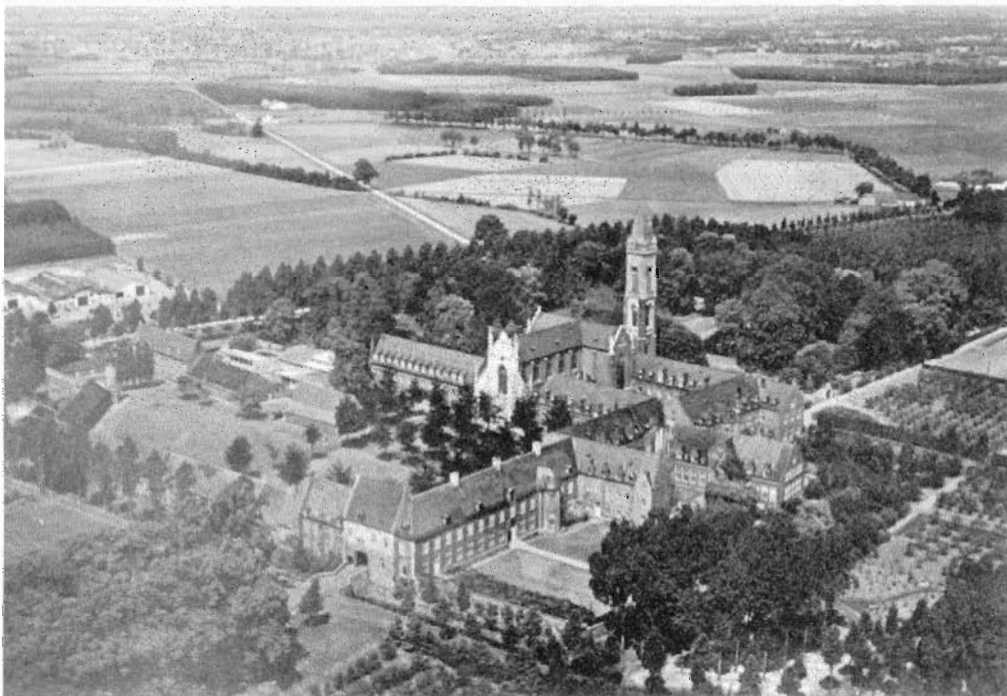
De verhouding tussen de abt van Echternach en de abt van Tongerlo als respectie-

velijke patroon en pastoor van de kerk van Alphen werd inderdaad tot ver in de 18de eeuw opgevat als een leenverhouding. Tot dan deed iedere nieuwe abt van Tongerlo voor de leenhof van Echternach verhef van zijn recht op de *collatie van Alphen*. In de leenboeken van de abdij van Echternach vinden we de akten van leenverhef uit de jaren 1631, 1699, 1726, 1759 en 1781, in welk jaar abt Godefridus Hermans als laatste dit leen verhef.²¹ De abt van Tongerlo verkreeg op deze manier het recht om de werkelijk dienstdoende priester, kapelaan(s) en altaristen aan te stellen.²² Bij het 'verhef' van de collatie moest de abdij van Tongerlo zeven gulden en vier stuivers betalen, hetgeen volgens een marginale aantekening het equivalent was van de *marque silver*, die reeds volgens de oorkonde van 1175 jaarlijks betaald moest worden.²³ Ook deze jaarlijkse cijns is gehandhaafd, zelfs tot ná de opheffing van de abdijen van Tongerlo en van Echternach in respectievelijk 1796 en 1797.²⁴ Hiermee erkende de abt van Tongerlo dat de abt van Echternach de uiteindelijke eigenaar was van de kerk van Alphen. In 1402 betaalde de abdij van Tongerlo hiervoor 7½ Hollandse florijnen aan Echternach.²⁵ In 1698 werd door Tongerlo 28 gulden 16 stuivers betaald aan de 'rentmeester van de domeinen van Brabant der abdij Echternach' voor vier jaar 'vasal-chynsen wegens het goed van Echternach'.²⁶

Zoals gezegd had de constructie van 1175 tot doel de abdij van Echternach te handhaven in het eigendom van de kerk van Alphen.²⁷ Dit had ook consequenties voor de omvang van de tienden die aan de abt van Tongerlo werden overgedragen. Deze kreeg slechts het aandeel in de tienden waarop hij als pastoor recht had, ofwel zijn *congruens pars*. In het geval van eigenkerken, zoals hier, besloeg dit in de regel een derde deel van de totale opbrengst van de tienden. Het overige, twee derde deel, viel toe aan de eigenkerkheer, in casu de abt van Echternach.²⁸ Dit betekent dat de abdij van Echternach in theorie ook ná 1175 recht bleef hebben op een deel van de tienden in Alphen. Hierna zullen we ingaan op de veronderstelling dat de tienden die we later in het bezit van de commanderij van Ter Brake aantreffen teruggaan op dit abdijsdeel.

De schenking van het personaat in 1175 werd voor het eerst bevestigd in de oorkonde van paus Urbanus III uit 1186, waarin sprake is van de Alphense kerk, die van het klooster van Sint Willibrord werd gehouden, waarbij het recht van deze abdij werd gewaarborgd.²⁹ Deze bepaling slaat wellicht op het patronaatsrecht dat de abdij van Echternach had behouden. De abt van Tongerlo kon zijn recht om de werkelijk dienstdoende zielzorger aan te stellen nog lange tijd niet uitoefenen omdat er, ondanks de schenking van 1175, nog een pastoor was die vermoedelijk nog vóór 1175 door Echternach was aangesteld.³⁰ Deze vaardigde een oorkonde uit die mogelijk tussen 1193 (?) en 1198 te dateren is. Hierin noemt hij zich "G., *magister* in de kerk van de heilige martelaren Chrisantus en Daria" - dat is de kapittelkerk van Münstereifel nabij Bonn - en *persona*, pastoor, in Alphen.³¹ Hij oefende het pastoorsambt niet daadwerkelijk uit, maar had in Alphen wel broeders aangesteld: hij spreekt van *fratres quos ibi constituit*. Hieruit blijkt dat hij en niet de abt van Tongerlo het collatierecht uitoefende, en met recht, want dit was immers aan de *persona* voorbehouden. Waarschijnlijk waren de broeders die G. had aangesteld geen Norbertijnen, want enkele jaren later deed de abt van Tongerlo zijn best om de door hem voorgedragen broeder als dienstdoend priester benoemd te krijgen ten koste van de kandidaat van G., hetgeen niet nodig was als deze voordien al Tongerloze Norbertijnen aanstelde. Worden met de *fratres* misschien priesters van de orde der Tempeliers bedoeld, die toen reeds in Alphen aanwezig waren?

De naam van deze niet-residerende pastoor moet vrijwel zeker gelezen worden als *Godefridus*: dit is de naam van de *pastor* in een uit dezelfde tijdsspanne daterende oorkonde.³² Deze bevat een nadere regeling van het collatierecht, dat op grond van de oorkonde van 1175 wel aan Tongerlo toekwam, maar nog niet kon worden uitgeoefend. Otto, aartsdiaken van Luik, legde hierin vast dat hij op verzoek van de kanunniken van Tongerlo had beloofd iedere broeder te aanvaarden die de abt zou sturen voor de kerk van Alphen om er de eredienst te verrichten en namens de pastoor werkzaam te zijn.³³ Deze regeling zou gelden zolang meester Godefridus er pastoor zou zijn.³⁴ In feite werd hier inbreuk gemaakt op het collatierecht dat deze had in zijn functie van *persona*, want in deze oorkonde werd vastgelegd dat zolang deze door Echternach aangestelde priester in naam pastoor van Alphen was, de abt van Tongerlo de werkelijk dienstdoende priesters mocht aanwijzen. De abt verzekerde zich bij voorbaat van de hulp van de aartsdiaken van Kempenland, de bisschoppelijke vertegenwoordiger in dit deel van het bisdom, om meester Godefridus uit te schakelen, door de aanstelling van de volgende door Godefridus voor te dragen kandidaat voor het feitelijke pastoorschap in Alphen te blokkeren. Daarom ook schreef de aartsdiaken "opdat het niet anders dan ik heb beloofd door mij wordt uitgevoerd, heb ik deze oorkonde laten schrijven". Hiermee stond zwart op wit dat de aartsdiaken niet zou meewerken aan de aanstelling van Godefridus' kandidaat.³⁵ Uiteraard was het in het belang van Tongerlo om het collatierecht van Alphen in handen te krijgen, want hiermee kreeg zij ook toegang tot de inkomsten uit het pastoorsambt.

10. De Norbertijnenabdij van Tongerlo.

En blijkbaar steunde de aartsdiaken het streven werkelijk dienstdoende Norbertijnse zielzorgers te bevoordelen ten koste van afwezige pastoors van 'de oude stempel'.

In 1205 was Godefridus geen *persona* van Alphen meer, want in dit jaar oorkondde Hendrik, aartsdiaken van Luik in het aartsdiakenaat Kempenland, dat "abt Godfried (II) van Echternach met instemming van het hele kapittel, de begeving met de inkomsten van de kerk van Alphen, toen deze vacant was, voorgoed aan de abdij van Tongerlo in bezit en ter bediening had gegeven".³⁶ De abt had het aan de aartsdiaken overgelaten om abt Herman van Tongerlo met de geestelijke zorg ervan te bekleden. De abt van Tongerlo werd dus pas in 1205 daadwerkelijk als pastoor van Alphen aangesteld en pas toen kreeg hij de begeving of het collatierecht alsmede de inkomsten volledig in bezit. Deze oorkonde, die in origineel bewaard is, verwijst naar het document waarmee abt Godfried II de abdij van Tongerlo bevestigde in het bezit van de "pastorale zorg van de kerk van Alphen" zoals zijn voorganger Lodewijk deze al in 1175 had overgedragen en overeenkomstig de door hem uitgevaardigde oorkonde.³⁷ Deze oorkonde van abt Godfried II, waarvan het origineel verloren is, zou niet nader te dateren zijn dan tussen 1181 en 1210, de jaren van zijn abbatiaat. Maar gezien de voorgaande oorkonde van aartsdiaken Hendrik ligt het voor de hand deze bevestiging te dateren in of kort vóór 1205, want de aartsdiaken verwijst immers impliciet naar dit stuk. Hiervoor pleit ook het feit dat beide oorkonden op dezelfde folio in het oudste cartularium van Tongerlo zijn afgeschreven.³⁸ Een tweede oorkonde van abt Godfried van Echternach uit 1205 is ook niet in origineel bewaard en is afgeschreven op de achterzijde van deze folio.³⁹

De schenking van het pastoorsambt van Alphen met bijbehorende rechten (tienden en collatie) vond dus in twee fasen plaats. Allereerst werd in 1175 het ambt met de hieraan verbonden tienden overgedragen. Aangezien in deze periode een ander nog het personaat bekleedde, is het de vraag of Tongerlo daadwerkelijk tienden ontving. Pas in 1205 kreeg de abt het pastoorsambt werkelijk in handen en kon hij de volledige rechten op het pastoraat uitoefenen, in de eerste plaats het collatierecht. De abdij heeft ook nog moeite moeten doen om alle tienden, die haar toekwamen en die althans voor een deel ontvreemd waren, terug te krijgen. Hierop komen we nog terug.

Het is opmerkelijk dat de abdij van Echternach in het jaar dat zij alle aan het personaat verbonden rechten voorgoed overdroeg, ook haar vermoedelijk laatste grondbezit in Alphen afstootte. In 1205 droeg abt Godfried van Echternach een hoeve te Alphen, "die Marsilius van Renrode van ons in leen hield en die hij ons, na de aanname van het kloosterhabijt, had teruggegeven", over aan de abdij van Tongerlo.⁴⁰ Wáár Marsilius intrad, in Echternach, in Tongerlo of elders, is niet duidelijk. Betreft het hier misschien een hoeve die voorheen ten bate van de niet-residerende pastoor, in casu meester Godefridus, werd geëxploiteerd en die nu dus gevoeglijk aan Tongerlo kon worden afgestaan?

De geschetste gang van zaken vinden we ook weerspiegeld in de latere oorkonden waarin het pastoraat van de kerk van Alphen steeds opnieuw in bezit werd gegeven aan de abt van Tongerlo. Zo bevestigde abt Bartholomeus van Echternach in 1218 de abt van Tongerlo in het bezit van de "herderlijke zorg van de kerk van Alphen", die wijlen abt Lodewijk aan de abt van Tongerlo had geschonken en van de hieraan verbonden *collatio*, die door wijlen abt Godfried was bevestigd.⁴¹ In 1223 erkende abt Bartholomeus van Echternach abt Egeric van Tongerlo in het bezit van de kerk van Alphen met toebe-

horen.⁴² Dit was nodig na de dood van de vorige abt van Tongerlo en het aantreden van een nieuwe in 1223. Immers, op grond van het patronaatsrecht van de abt van Echternach moest deze iedere nieuwe abt van Tongerlo als pastoor van de kerk aanstellen.⁴³ Na de dood van abt Egeric en de verkiezing van abt Johannes in 1233 schonk abt Reinerus van Echternach in 1234 met de kerk van Alphen ook de kapel van Diessen.⁴⁴ Volgens een pauselijke bevestigingsoorkonde beschikte de abdij van Tongerlo al in 1233 over de parochiekerken (*ecclesiae parochiales*) van onder meer Alphen en Diessen.⁴⁵ Volgens Lamy betrof het hier geen nieuwe schenking, omdat abt Reinerus in 1234 slechts de schenking bevestigde, die door zijn voorgangers was gedaan en blijkbaar ook de kapel van Diessen had omvat.⁴⁶ In 1256 bevestigde paus Alexander IV de abdij van Tongerlo in haar bezittingen, waaronder de kerk van Alphen, in dezelfde bewoordingen als in de pauselijke bul van 1186.⁴⁷

Op grond van de oorkonden van 1233 en 1234 mogen we aannemen dat Diessen, dat op ruim 15 km van Alphen ligt, blijkbaar deel uitmaakte van de in 1175 meege-schonken *appenditia* van de kerk van Alphen.⁴⁸ Dit betekent dat Diessen toen nog tot de parochie Alphen behoorde en dat we de afscheiding en de verheffing van Diessen tot afzonderlijke parochie kunnen dateren tussen 1175 en 1233, in welk jaar de parochie Diessen in de pauselijke oorkonde voor het eerst wordt genoemd. De abdij van Echternach bezat hier rechten en goederen die teruggingen op een drietal 8ste-eeuwse schenkingen: in 712 door Ansbaldus, in 712 of 713 door Aengelbertus - die ook het domein te Alphen schonk - en in 780-781 door Hesterbaldus en zijn vrouw.⁴⁹ Diessen was het centrum van een Echternachse cijns- en rechtskring en maakte deel uit van de heerlijkheid Hilvarenbeek.⁵⁰ Misschien was dit parochieverband tussen Alphen en Diessen het laatste overblijfsel van het oude domeinverband waarvan de 8ste-eeuwse schenkingen deel uitmaakten. Dit werpt misschien ook licht op de bijzondere situatie van Riel, dat immers tot de parochie Alphen behoorde maar juridisch met Hilvarenbeek en Diessen verenigd was.⁵¹

De volgende oorkonden verschaffen ons opheldering over de verhouding tussen Alphen en Diessen. In 1266 oorkondde abt Arnoldus van Echternach dat hij aan abt Franco van Tongerlo de kerk van Alphen en de kapel van Diessen had afgestaan, waarbij hij vastlegde dat het *ius patronatus*, het patronaatsrecht, van beide kerken aan hem behoorde.⁵² Blijkbaar werd hieraan getwijfeld door de abdij van Tongerlo. De bepaling komt niet voor in de oorkonde van abt Henricus van Echternach voor abt Johannes (III) van Tongerlo waarmee deze in 1270 de kerken van Alphen en Diessen ontving.⁵³ In 1287 tenslotte vernieuwde abt Richardus van Echternach de aanstelling ten behoeve van abt Willelmus en maakte ook een einde aan het geschil tussen beide abdijen over de kapel van Diessen. Na de dood van de huidige *rector* zou de abt van Tongerlo weer zorgen voor de bediening van de kapel, overeenkomstig de door beide partijen gemaakte oorkonden.⁵⁴ Blijkbaar had de abt van Echternach het collatierecht van de abt van Tongerlo geschonden door in de kapel van Diessen de dienstdoende priester aan te stellen. De eerste had zich in 1266 dus ten onrechte het patronaatsrecht over de kapel van Diessen voorbehouden. De abt van Tongerlo kan dit recht alleen hebben bezeten als pastoor van Alphen, hetgeen, zoals gezegd, betekent dat de Alphense kerk moederkerk was van de kerk te Diessen.

De abdij van Echternach had in 1175 weliswaar de zielzorg in de parochie Alphen

uitbested aan de abt van Tongerlo, maar zij bleef eigenaar van de kerk en bleef recht houden op een deel van de opbrengst van de tienden. Haar recht op de kerk heeft Echtermach tot haar opheffing in 1797 weten te handhaven, waarschijnlijk in tegenstelling tot haar recht op een deel - vermoedelijk twee derde - van de tienden in Alphen. De abdij van Tongerlo was formeel vanaf 1175 en in de praktijk vanaf 1205 belast met de pastorale zorg in Alphen en had op grond hiervan recht op een deel (een derde?) van de tienden en om de dienstdoende geestelijke(n) aan te stellen. Deze rechten konden pas vanaf 1205 daadwerkelijk worden uitgeoefend. Hierna komen we terug op het grondbezit dat de abdij in Alphen verworven heeft naast deze rechten van geestelijke aard.

4. De commanderij van Ter Brake van de orde der Tempeliers, 1144(?) - 1312

In zijn artikel uit 1979-1980 gaat A.A. Streefland in op de stichting van de commanderij van Ter Brake, de vestiging van de geestelijke ridderorde van de Tempeliers in Alphen. Hiervoor ontbreken directe gegevens zodat we het moeten doen met een drietal historieschrijvers uit de 16de, 17de en 18de eeuw, die de stichting plaatsen respectievelijk kort ná 1099, tussen 1118 en 1125 en ná 1144.⁵⁵ De laatste datering acht Streefland het meest aanvaardbaar, mede op grond van het feit dat de orde der Tempeliers pas in 1119 werd gesticht. Over de stichters bestaat wèl eensgezindheid: dat zouden de heren van Breda zijn geweest. Het feit dat zij en de Tempeliers zowel in Alphen als in Oosterhout, waar de commanderij ook gegoed was, rechten deelden, pleit voor de juistheid van deze mededeling. Ook de hertogen van Brabant waren geïnteresseerd in de Tempeliers, hetgeen blijkt uit door hen uitgevaardigde oorkonden uit 1142 en 1160 en een pauselijke oorkonde van circa 1184. Hierin wordt teruggewezen naar de tijd van hertog Godfried I, die in 1139 overleed.⁵⁶ Hieruit kan men afleiden dat er vóór 1139 Tempeliers in het latere hertogdom Brabant moeten zijn geweest, dus relatief kort na de stichting van de orde in 1119. Maar over een directe relatie tussen de hertog en de Tempeliersvestiging van Ter Brake in Alphen vernemen we niets vóór 1212.

Het eerste gegeven dat betrekking zou kunnen hebben op de commanderij te Alphen stamt uit 1187, in welk jaar aan de Tempeliers een goed bij Turnhout geschonken werd. In 1212 werden hieraan door hertog Hendrik I nog goederen bij Turnhout toegevoegd.⁵⁷ Het is waarschijnlijk dat het hier schenkingen aan Ter Brake betreft, aangezien in een inkomstenoverzicht van 1313 ook inkomsten uit Turnhout genoemd worden en de desbetreffende oorkonden zich in het archief van Ter Brake bevinden. Wellicht dateert de stichting van de commanderij van Ter Brake in Alphen dus van vóór 1187 en ná 1144. De eerste vermelding van de aanwezigheid van Tempeliers in Alphen dateert pas van 1236.⁵⁸ De naam 'Brake' voor de commanderij duikt voor het eerst op in een oorkonde uit 1260 waarin worden genoemd *frater Johannes et frater Henricus de Brake, fratres milicie templi*, 'broeder Johannes en broeder Henricus van Ter Brake, broeders van de Tempelridders'.⁵⁹

Alphen is de enige plaats in de Noordelijke Nederlanden geweest waar de Tempeliers een zelfstandige commanderij bezaten.⁶⁰ Deze behoorde tot de provincie Frankrijk, één van de zeven provincies die de Tempeliers kenden en waarvan Parijs de hoofdzetel was. Tot de commanderij behoorden goederen en rechten in Alphen en Ooster-

hout en omgeving, in Rixtel en Heesbeen (Noord-Brabant) en in Turnhout, Herentals en Duffel (B.). Dit blijkt uit enkele 13de-eeuwse oorkonden, uit de opsomming van bezittingen en inkomsten uit 1313 alsmede uit de goederenregisters van 1422.⁶¹ In 1312 heeft paus Clemens V tijdens het concilie van Vienne de orde der Tempeliers opgeheven en hun goederen toegewezen aan de orde der Johannieten.⁶² De genoemde goederenlijst uit 1313 is dus in feite een aanwinsteninventaris van de Johannieten; zij stelden ook de registers van 1422 op.⁶³ Sinds 1312-1313 ressorteerde de commanderij te Alphen onder Chantraine, de hoofdzetel van de Johannieten in Brabant, en als enige Noordnederlandse commanderij van de Johannieten onder de natie Frankrijk.⁶⁴

Terug naar de oorkonde van 1236. Op 9 juli van dat jaar oorkonden de preceptor van de Tempeliers in *Francia* en de abt van Tongerlo, dat er tussen hen geschil was gerezzen "over de *curtis* (hof) van Alphen die met grachten is omgeven en over bouwland dat onlangs in cultuur is gebracht".⁶⁵ Er werden drie scheidslieden aangesteld, namelijk broeder Daniël van Tongerlo, broeder Hermannus van de Tempeliers en de prior van Waver, die persoonlijk naar de *curtis* moesten gaan om vast te stellen "hoeveel de helft van de grond waarop genoemde hof gelegen is en het bouwland waard was voordat dit door de broeders van Tongerlo werd ontgonnen en hoeveel dit nu waard is". Tussen beide waarden moest de middenweg gekozen worden en op grond hiervan moest een jaarlijkse afdracht worden vastgesteld die door het klooster van Tongerlo aan de Tempeliers moest worden betaald.⁶⁶ Het ging dus om de *curtis*, de hof van de abdij van Tongerlo in Alphen, die door de Norbertijnen was uitgebreid met bouwland dat door hen was ontgonnen.⁶⁷ Op de helft van de ontgonnen grond konden de Tempeliers rechten doen gelden. Er werd ook nog bepaald dat hof en bouwland niet buiten zijn grachten of omheiningen in geheel het *alodium* van Alphen mochten worden uitgebreid zonder de toestemming van de preceptor der Tempeliers.⁶⁸

Later in hetzelfde jaar, op 17 november, legden de drie scheidslieden hun beslissing vast. Abt en convent van Tongerlo moesten voortaan jaarlijks tussen Allerheiligen (1 november) en Maria Lichtmis (2 februari) vier zester rogge, vier zester haver Antwerpse maat plus drie *solidi* Keuls betalen aan de Tempeliers.⁶⁹ In feite droegen de Tempeliers hiermee hun recht op de Nieuwlandse Hoef over aan de abdij van Tongerlo in ruil voor een jaarlijkse cijns; verder konden zij van dit goed niets meer eisen.⁷⁰ Zoals gezegd moest de abdij voor verdere ontginningen steeds toestemming vragen aan de overste van de orde der Tempeliers, hetgeen zij in 1245 ook deed. Abt en convent van Tongerlo oorkonden toen dat zij buiten de grachten van hun huis in Alphen niets konden verwerven en ook niet konden uitbreiden zonder toestemming van de preceptor en de broeders van de orde der Tempeliers.⁷¹ Nu kregen zij echter de vrijheid hun hof te vergroten "met twee roeden lands in de breedte aan de overzijde van voornoemde gracht vanaf de poort van het genoemde huis tot de akker".⁷² Hiervoor moesten zij jaarlijks tussen Kerstmis en Lichtmis het kleine bedrag van één denier Leuvens betalen, hetgeen erop duidt dat het hier om een recognitiecijns gaat: een betaling ter erkenning van een oude afhankelijkheid.

Op grond van welk recht konden de Tempeliers deze betalingen eisen van de Norbertijnen voor het centrale bezit van de laatsten in Alphen? De *curtis* van Tongerlo was gelegen op een *alodium* waarvan de Tempeliers zich in de oorkonde van 9 juli 1236 de helft voorbehielden.⁷³ De formulering ("de Tempelridders worden gezegd in dit *alodi-*

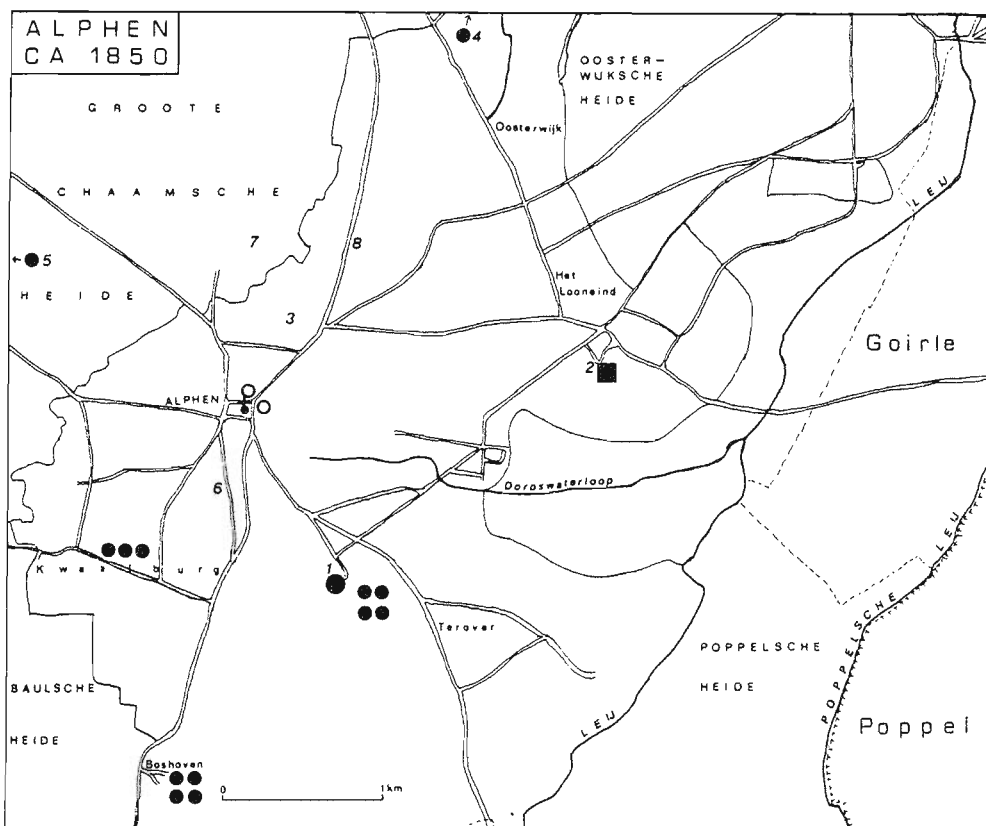
um de helft te hebben”) wijst erop dat dit aandeel al in 1236 niet geheel onomstreden was. Blijkens een regeling uit 1312 deelden de Tempeliers met de heer van Breda in Alphen rechten op de woeste grond en de jurisdictie.⁷⁴ Het aandeel van de Tempeliers hierin werd toen gesteld op een derde, terwijl twee derde deel toekwam aan de heer van Breda, hoewel de Tempeliers nog wèl zonder succes de helft van de woeste gronden in Chaam claimden. Er is dus reden om aan te nemen dat de heer van Breda erin is geslaagd in de loop van de 13de eeuw het aandeel van de Tempeliers, dat aanvankelijk de helft besloeg, te verkleinen. We komen hierop nog terug. In ieder geval claimden de Tempeliers in 1236 nog de helft van het genoemde *alodium* in Alphen. Daarom ook werd er in 1236 een onderzoek ingesteld naar de waarde van de *helft* van het land (*medietas fundi*) waarop de hof van de abdij van Tongerlo stond. De Tempeliers verlangden slechts een vergoeding voor de helft van de grond die tot bouwland van de hof ontgonnen was. Wie was in 1236 de rechthebbende op de andere helft van dit *alodium*? Gezien het gerechtelijk onderzoek van 1312 is het waarschijnlijk dat dit de heer van Breda is geweest. Dit is in overeenstemming met mijn vermoeden dat de Tongerloose *curtis* gelegen was op het in 1204 door de heer van Breda aan de abdij geschonken *allodium* (zie deel II paragraaf 6). Dit *allodium* was echter niet uitsluitend Bredaas: uit de regeling van 1236 moeten we afleiden dat de Tempeliers reeds vóór deze schenking van 1204 recht hadden op de helft van hetzelfde goed. Dit plaatst de stichting van de commanderij van de Tempeliers vóór de vestiging van de Norbertijnen in Alphen in de jaren 1204-1216.

Hoe kwamen de heer van Breda en de Tempeliers aan rechten op grond en heerlijke rechten in Alphen? De verwerving hiervan moet minstens gedeeltelijk ten koste zijn gegaan van de abdij van Echternach die hier immers voorheen de meest omvangrijke rechten op de grond en de rechtspraak heeft gehad. In de eerste plaats is het aannemelijk dat de heer van Breda binnen zijn machtsbereik rechten deed gelden op de woeste gronden en dus ook in Alphen. Dit recht was afgeleid van het wildernisregaal, een koninklijk voorrecht dat veel landsheren, waaronder de hertog van Brabant, ten eigen bate aanwendden.⁷⁵ Dit is ook in overeenstemming met de onafhankelijke pretenties van de heer van Breda. Bovendien vermoed ik dat de heer van Breda in Alphen geleidelijk aan heerlijke rechten heeft verworven door zijn samenwerking met lokale aanzienlijken, op basis van het grondbezit van de laatsten. Dit bestond uit ontginningen in de marge van het oude Echternachse domein, waarvoor zij aan de abdij van Echternach slechts een recognitiecijs verschuldigd waren. Hierover bezaten deze lieden een zekere mate van rechtsmacht die later in handen kwam van de heer van Breda. Zijn claims op de marginale gronden en zijn samenwerking met de lokale elite maakten dat hij kon beschikken over de woeste gronden in Alphen alsmede over de hierop gelegen ontginningsgoederen, die werden aangeduid als *allodia*.⁷⁶ In 1204 schonk de heer van Breda zo'n *allodium* aan de abdij van Tongerlo.⁷⁷ Een ander ontginningsgoed, dat onderdeel was van zijn territoriale machtsbasis in Alphen, had hij misschien reeds eerder aan de Tempeliers geschonken. Dit vormde mogelijk het kernbezit van de commanderij van Ter Brake, namelijk de hof Ter Brake. Dit moet een ontginningshoeve zijn geweest: de naam, meestal gespeld als *Ter Braken*, wijst op breken, dat is het scheuren of ploegen van grond.⁷⁸ Het is niet onwaarschijnlijk dat de heer van Breda de commanderij gedoteerd heeft met deze ontginningshoeve met daarbij ook rechten op de woeste grond. Deze hypothese vindt

bevestiging in de vermelde legende over de stichting van de commanderij door de heren van Breda, zoals verhaald door de historieschrijvers uit de 17de en 18de eeuw.

De bezittingen van de Tempeliers in Alphen waren niet alleen van de heer van Breda afkomstig. Er zijn aanwijzingen dat zij ook de restanten van de domeingoederen van de abdij van Echternach hebben overgenomen. Over de lotgevallen van dit domein in de laatste decennia van de 12de en de eerste van de 13de eeuw vernemen we weinig. In 1175 schonk de abt van Echternach, zoals we gezien hebben, het ambt van pastoor met de hieraan verbonden rechten aan de abt van Tongerlo. In 1205 droegen abt en convent één hoeve over aan de Norbertijnen. Waar is de rest van het grondbezit van de abdij gebleven? Indien we uitgaan van de hypothese dat de Tempeliers althans voor een deel goederen van de abdij van Echternach hebben overgenomen, is het zinnig om te zoeken naar mogelijke restanten van Echternachs bezit onder de goederen en inkomsten van de Tempeliers c.q. Johannieten in Alphen. Hiertoe staan ons enkele goederenbeschrijvingen ter beschikking waarvan de oudste zoals gezegd dateert uit 1313.⁷⁹ Deze en een eveneens niet uitvoerige opsomming uit 1373 zijn bewaard in de Archives Nationales in Parijs, waarheen een groot deel van het archief van de Johannieten is overgebracht.⁸⁰ In 1422 werd een drietal meer uitgebreide goederenbeschrijvingen opgemaakt, vermoedelijk alle door *Brueder Henric die Bye, commandoer van Parys ende vanden huysen vander Brake*.⁸¹ Het belangrijkste is het zogenaamde manuaal van 1422 waarin achtereenvolgens de goederen, tienden, erfpachten en erfciynzen van de commanderij in Alphen worden opgesomd en beschreven, daarna de bezittingen in Oosterhout en in een dozijn andere plaatsen.⁸² Wellicht iets ouder is een opsomming van de erfpachten in Alphen, Oosterhout en elders.⁸³ Mogelijk is dit een eerste versie van het bovengenoemde manuaal. Het derde register, geschreven met dezelfde hand als het manuaal, bevat een opsomming van de leengoederen, vooral te Oosterhout, maar ook in Alphen en in andere plaatsen.⁸⁴ Omdat in Alphen en Chaam slechts een tweetal lenen lag, blijft dit leenboekje verder buiten beschouwing.

Zoals gezegd was de abt van Tongerlo krachtens de oorkonde van 1175 pastoor van de kerk en had hij daarom recht op de aan de pastoor toekomende tienden in de parochie Alphen. Dit was in de regel een derde deel van de opbrengst van de hele tiend. De rest bleef toekomen aan de eigenkerkheer, de abt van Echternach, die de kerk van Alphen ook ná 1175 in eigendom hield. Dit abdijdeel is blijkbaar gedeeltelijk of geheel aan de commanderij van Ter Brake overgegaan, want deze had blijkens de goederenbeschrijvingen in de 14de en 15de eeuw ook recht op inkomsten uit tienden in Alphen en Chaam. Het recht van de commanderij op tienden blijkt pas voor het eerst in 1373 toen er onder haar inkomsten *une petite disme*, een smalle tiend, werd opgenomen met een opbrengst van drie mud rogge.⁸⁵ Deze tiend werd geheven van tuinbouwprodukten, kleinvee en dierlijke produkten. Dat de commanderij ook grove tienden (geheven van graan, grootvee, hout en wijn) bezat, blijkt in 1422, toen de Johannieten hun tienden nauwkeurig omschreven.⁸⁶ Zoals al hun andere goederen en rechten zullen ook deze oorspronkelijk van de Tempeliers zijn geweest. Aan de commanderij kwamen in 1422 onder meer de tienden toe van het land in de nabijheid van de kerk van Alphen, van de Goedentijd (het akkergebied ten noorden van de kerk), van de directe omgeving van de hof Ter Brake op Ter Over, op Boshoven en van de hoeve te Chaam (zie afb. 11). Opmerkelijk is het volgende. In de eerste plaats is het aandeel van de commanderij in de

11. De goederen van de commanderij van Ter Brake in 1422;

- hoeven met erfdienst (precieze ligging onbekend)
- o hoeven met hoge erfcijs nabij de kerk (idem)

1. hof Ter Brake; 2. de Nieuwlandse Hoef; 3. Goedentijd; 4. Druisdijk; 5. Chaaam;
6. de Kerkakkers; 7. Het Zand; 8. Gilzerweg.

tienden in het oude deel van de nederzetting, dat in de buurt van de kerk mag worden vermoed, opvallend groot. Voorts wordt tweemaal expliciet vermeld dat aan de abdij van Tongerlo slechts de novale tienden toekwamen: zowel op Ter Over als in Chaaam tiende zij van de 'nieuwe erven'.⁸⁷ Dit betekent waarschijnlijk dat het pastoorsdeel van de tienden, waarop de abdij van Tongerlo recht had, overwegend bestond uit novale tienden, dus van de nieuw ontgonnen grond.⁸⁸ Ten slotte hadden de Johannieten in 1422 recht op de helft van de tienden *in Heynen Byes weyde hey(n)dinghe en in diens heindinghe diemen noempt Vossenberchs heyndinghe* tienden zij omtrent die tweedeel.⁸⁹ Met name in het laatste geval lijkt het te gaan om het twee derde deel dat, zoals we gezien hebben, mogelijk het abdijsdeel van de tienden vormde. Hein Bye komen we hierna nogmaals tegen. Omdat de novale tienden tot het pastoorsdeel behoorden, bestond het abdijsdeel, dat later dus door de commanderij werd geïnd, mogelijk uit de tienden die geheven werden van het oude Echternachse domein. Dit zou betekenen dat aan de hand van de

omschrijving van deze tienden uit 1422 in principe de ligging en omvang hiervan gereconstrueerd moeten kunnen worden (zie bijlage 1). Aangezien de kern van dit oude domein nabij de kerk van Alphen gelegen zal hebben, wekt het geen verbazing dat de commanderij juist hier tienden hief.

Hoe en wanneer is dit abdijaandeel in de tienden van de abdij van Echternach overgegaan op de Tempeliers? Er is een aantal mogelijkheden. In de eerste plaats kan de abdij van Echternach haar aandeel in de tienden van Alphen aan de Tempeliers hebben afgestaan, hetzij vóór, hetzij ná 1175. Het abdijdeel kan in 1175 ook reeds vervreemd zijn geweest, bijvoorbeeld door een lokale aanzienlijke en/of abdijsfunctionaris en door hem op een bepaald moment aan de Tempeliers zijn overgedragen. Een laatste mogelijkheid is dat het abdijdeel door de heer van Breda aan de abdij van Echternach werd onttrokken en door hem aan de Tempelridders geschonken. Vooralsnog is het niet mogelijk hieruit een keuze te maken. Ook de datering van de overdracht is onduidelijk. Deze kan tegelijk met de stichting van de commanderij geschied zijn, dus misschien al vóór 1187.

Komen we nu aan de goederen van de commanderij. Uit het overzicht van de erf pachten en erfcijnzen in 1422 blijkt dat het bezit van de abdij van Tongerlo relatief onaanzienlijk was vergeleken met dat van de commanderij. De commanderijgoederen en -landerijen besloegen een veel groter oppervlak van Alphen en waren bovendien gelegen in die delen van de nederzetting die als de oudste mogen gelden, namelijk op de hooggelegen gronden nabij de kerk en op de gehuchten Kwaalburg, Boshoven en Oosterwijk (zie afb. 11). De hof Ter Brake was waarschijnlijk een ontginningshoeve die werd ingericht als exploitatiecentrum voor goederen die veel ouder waren. De bezittingen van Tongerlo daarentegen lagen relatief laag temidden van onontgonnen bos- en heidegebieden. Volgens het oudste pachtregister, gemaakt kort vóór 1422, hief de commanderij in Alphen en Chaam 47 erfpachten; in 1422 waren het er 52.⁹⁰ In het eerste register begint de opsomming met de pachten van achtereenvolgens de hof Ter Brake zelf, van de molen en van de twee erfpachten (namelijk vier zester rogge en vier zester *evenen*, haver) op de Nieuwlandse Hoef, te betalen door de abdij van Tongerlo. In 1422 werd de opbrengst van de verpachting van de tienden (zeven zester rogge) nog toegevoegd. De overige erfpachten waren in 1422 verdeeld over Ter Over (acht pachten), Boshoven (elf pachten), Kwaalburg (elf pachten), *Alphen aent Kerckof* (tien pachten), Chaam (één pacht) en Oosterwijk (zes pachten). Hieronder vallen dertien pachtgoederen op vanwege een relatief hoge pacht en het feit dat aan de hoeve in kwestie de plicht tot het verrichten van vijf dagen erfdienst per jaar verbonden was (zie bijlage 2). Deze bestond meestal uit twee dagen maaien, één dag turfsteken, één dag mesten en één dag ploegen.⁹¹ Op één hoeve rustte een erfdienst van maar tweeëneenhalve dag per jaar (één dag maaien, één dag mesten en om het jaar één dag ploegen) en op de hoeve te Chaam de plicht *te dienen istaers drie daghe met waghene ende peerden*.⁹² Deze hoeven, die in 1422 in vaak sterk verdeeld bezit waren, lijken daarom afkomstig te zijn uit één of andere oude domaniale structuur.⁹³

Eenzelfde conclusie kunnen we trekken uit het overzicht van de erfcijnzen in Alphen, waarvan de volgorde als volgt is: Kerkhof (20 posten), Boshoven (34 posten), Kwaalburg (28 posten), Ter Over (76 posten), Oosterwijk (100 posten) en Chaam (37 posten).⁹⁴ Hieronder zijn natuurlijk veel cijnzen die rustten op in cijns uitgegeven woeste grond. Maar ook hier nemen de bovengenoemde dertien hoeven met erfdienst

een aparte plaats in door de hoge cijns die ervan betaald moest worden, veelal circa zes stuivers en vier hoenderen. Hoge cijnsen rustten ook op twee goederen bij de kerk, waarop weliswaar niet de verplichting van erfdiens lag, maar waarvan ook een tamelijk hoge erfpacht moest worden betaald. Het gaat om de hoeve van Hein die Bye *geleghen aen der kerken* dan wel *aent Kerckof* en om de goederen van Hein Hofstaden genaamd *Groetaerte goede*, eveneens *aent Kerckof*. De laatste cijns wordt zelfs als allereerste genoemd.⁹⁵ Ook de tienden van deze goederen kwamen aan de commanderij toe; van het goed van Hein die Bye was dat de helft c.q. het twee derde deel (zie hiervóór).⁹⁶ Blijkbaar namen deze goederen een bijzondere plaats in onder het bezit van de commanderij. Bovendien waren deze goederen prominent gelegen bij de kerk. Ik houd het dan ook niet voor onmogelijk dat het hier gaat om restanten van de oude *curtis* van Echternach, die, zoals vaak het geval was, nabij de kerk gelegen kan hebben. Dit mogelijk uiteengevallen, voormalige domeincentrum zou dan, met de resterende domeingoederen van deze abdij, door de Tempeliers zijn overgenomen. De op de hoeven rustende oude verplichtingen van erfdiens zouden dan door hen zijn gehandhaafd. Het kwam wel vaker voor dat goederen uit een oude domaniale structuur werden verbonden aan een nieuw centrum, wanneer de oude grondheer het veld moest ruimen en/of de exploitatie vanuit de oude *curtis* niet meer mogelijk was. Het nieuwe centrum was dan vaak een ontginningshoeve.⁹⁷

12. 'Het Dorpje Alfen in Noordbrabant, waar wy in 1831 vier maanden doorbragten.' Potloodtekening door jhr mr D.Th. Gevers van Endegeest (Atlas van stolk te Rotterdam, nr 7117 (47)).

De hypothese dat de Tempeliers tussen 1144 en 1187 goederen van de abdij van Echternach hebben overgenomen is aantrekkelijk omdat de latere verhoudingen in Alphen hiermee beter kunnen worden verklaard. Erens heeft dit vermoeden in zijn werk

over Alphen dan ook al herhaaldelijk geuit en ook Juten en Cerutti waren deze mening toegedaan.⁹⁸ Er is, afgezien van de tiendkwestie, nog een tweetal zaken dat duidelijker wordt: de oorsprong van de schepenbank van Ter Brake en het feit dat in het manuaal van 1422 zoveel restanten terugvinden van oudere domaniale verhoudingen. Streefland spreekt van 'reminiscenties aan een domaniaal verleden' wanneer hij de *corweyden* aanhaalt die de laten (pachters) van de commanderij moesten verrichten.⁹⁹ De verplichting tot erfdiens rustte alleen op de hoeven van de Johannieters in de buurt van de commanderij in Alphen. In Oosterhout en de andere plaatsen waar zij gegoed was vindt men in 1422 geen spoor van dergelijke diensten. Streefland komt dan ook tot de conclusie dat "in ieder geval de in de nabijheid van de commanderij gelegen cijnsgoederen in Alphen (...) oorspronkelijk horige goederen zijn geweest." Ook in het 'cijnsgerecht' van de commanderij ziet hij een voortzetting van een vroeger hofgerecht.

Deze 'vroegere domaniale organisatie van de commanderij' kan dus waarschijnlijk verklaard worden uit de herkomst van een deel van haar bezittingen uit de restanten van het oude Echternachse domein. Dat de Tempeliers zelf deze beheersorganisatie zouden hebben ingevoerd op haar in de tweede helft van de 12de eeuw verworven goederen lijkt onwaarschijnlijk omdat juist dan alom het verval van de domeinorganisatie en vooral van de horige diensten wordt geconstateerd. Het is ook niet waarschijnlijk dat de heren van Breda in deze periode binnen hun invloedssfeer het ontstaan van een nieuwe domaniale en juridische 'enclave' in Alphen getolereerd zouden hebben naast de al bestaande van de abdij van Echternach. Ik vermoed dan ook dat bij de stichting en de dotering van de commanderij in ieder geval de heer van Breda was betrokken - omdat hij (later) met de Tempeliers heerlijke rechten in Alphen deelde -, maar mogelijk ook de abdij van Echternach, omdat zoveel goederen en rechten waarmee de Tempeliersvestiging werd gedoteerd van haar afkomstig waren.

Misschien was de abdij van Echternach tot het inzicht gekomen dat het beter was de restanten van haar domein in Alphen over te dragen aan de Tempeliers, zoals zij in 1175 de zielzorg in haar kerk in Alphen overdroeg aan de Norbertijnen van Tongerlo. Echter, indien de abdij van Echternach ná 1175 nog beschikte over haar domeingoeederen in Alphen is het vreemd dat zij deze niet heeft overgedragen aan de abdij van Tongerlo, waarmee zij blijkbaar op goede voet stond, maar aan de Tempeliers. Uit de oorkonde van 1175 blijkt dat de abdij van Echternach de situatie in Alphen niet meer helemaal meester was; dit wordt door andere, hierna te bespreken gegevens bevestigd. We kunnen niet uitsluiten dat zij het nuttig heeft geacht haar domeingoeederen in of omstreeks 1175 over te doen aan een instelling die in staat zou zijn om de uitoefening van de zielzorg door de abt van Tongerlo en de uitkering van de tiend aan hem te garanderen. Dit zou dan de commanderij van Ter Brake zijn geweest. Het ligt echter meer voor de hand dat de abdij al vóór 1175 min of meer werd gedwongen haar goederen aan de commanderij af te staan omdat deze in Alphen zo'n machtige positie innam. Met de hulp van haar stichter, de heer van Breda, zou deze dan in staat zijn geweest de oude domeingoeederen aan zich te trekken. Hiervoor opperden we reeds dat de Tempeliersstichting in ieder geval vóór 1204 en mogelijk al vóór 1187 bestond. Het legendarische stichtingsjaar 1144 lijkt niet ver van de waarheid te zijn.

Volgens deze hypothese zou de abdij van Echternach zich bij de dotering van de commanderij dan alleen het eigendom van de kerk, één hoeve (die in 1205 aan Tongerlo

werd overgedragen) en een aantal cijzen hebben voorbehouden (zie hierna). De Tempeliers namen de overige goederen van Echternach over en handhaafden de hierop rustende domaniale verplichtingen. Erens concludeerde eveneens dat "de monniken van Echternach het goed met zijn bestaande rechten overgemaakt (hebben) aan de Tempeliers".¹⁰⁰ De domaniale organisatie zou dan nog door de abdij van Echternach zijn opgezet, hetgeen zou betekenen dat de goederenbeschrijvingen van 1422 ons mogelijk een tamelijk gedetailleerd beeld geven van de organisatie van het beheer zoals dit door de abdij op haar domein in Alphen in praktijk werd gebracht en waarvan we verder nauwelijks iets vernemen.¹⁰¹ Erens meende echter dat de heer van Breda op zijn beurt de rechten en goederen die hij later in Alphen bezat onder dwang van de Tempeliers had verkregen: hij zou niets rechtstreeks hebben verworven. Erens probeerde echter de rol van de heer van Breda nodeloos te verkleinen, want het omgekeerde lijkt eerder het geval te zijn geweest: de Tempeliers hadden hun positie in Alphen vermoedelijk vooral aan hem te danken. Bovendien moet de heer al in 1204 hebben beschikt over uitgebreid grondbezit in Alphen.¹⁰²

13. 'Een oktober Storm aan de eerste wacht nabij Alfen 20 oct. 1831. (...)'. Geaquarellede pentekening door jhr mr D.Th. Gevers van endegeest (Atlas van Stolck te Rotterdam, nr 7117 (48)). Het betreft hier een afbeelding van de Hof ter Brake (zie G. Hardeveld, 'De geschiedenis van Hof ter Brake ofwel de Prinsenhoef', *De Runstoof* 13 (1900) 1-50, 22-32).

Een belangrijk gegeven is het volgende, dat door F.W. Smulders al in 1952 werd opgemerkt.¹⁰³ Blijkens het cijnsboek van de abdij van Echternach in de cijnskring Diessen uit 1799 moest hier aan de rentmeester van de abdij betaald worden een cijns van één stuiver één oort uit *T Hoofi van Brakel van de goederen ten Tempel, in de oude tyden aan de Tempeliers behoort hebbende, daarna aan de Ridderorde van Maltha en sedert de Munsterse*

vrede 1648 aan den huis van Orange als heer van Breda (...).¹⁰⁴ De Tempeliers van de commanderij waren dus voor de hof Ter Brake en hun goederen een cijns verschuldigd aan de abdij van Echternach.¹⁰⁵ Hoe moeten we dit gegeven interpreteren? De Tempeliers betaalden de cijns niet alleen voor het bezit van de oude domeingoederen, maar ook voor de hof Ter Brake zelf. Dit zou erop kunnen wijzen dat de abdij van Echternach deze hof in cijns aan hen heeft overgedragen. Het ligt echter meer voor de hand dat het hier gaat om een recognitielijns die betaald moest worden uit een ontginningshoeve. Hierna komen we een dergelijke cijns namelijk ook tegen op de Nieuwlandse Hoef van de abdij van Tongerlo, mogelijk eveneens een oude ontginningshoeve. Deze cijns bleef op het goed rusten, ook nadat het aan de Tempeliers was overgedragen. Zij zijn namelijk waarschijnlijk niet de oorspronkelijke ontginners geweest. Het feit dat de abdij recht had op deze cijns betekent dat zij in de 12de eeuw als eigenaar van het domein Alphen grondheerlijke rechten deed gelden op de woeste grond rondom dat domein. De ontginners hiervan moesten een cijns betalen die een erkenning van deze rechten inhield. Dat Echternach deze cijns tot haar opheffing in 1797 toe heeft geïnd geeft aan dat zij formeel haar grondheerlijke rechten in Alphen nooit heeft afgestaan.

Op grond van het voorgaande kunnen we de volgende conclusies trekken. Uit de in 1236 getroffen regeling omtrent de jaarlijkse vergoeding voor het gebruik van hof en land die de abdij van Tongerlo moest voldoen, blijkt dat de Tempeliers in Alphen rechten konden doen gelden op een als *alodium* aangeduid goed. Dit was vermoedelijk een ontginningsgoed waartoe ook nog woeste gronden behoorden. In ieder geval waren de rechten van de Tempeliers in Alphen ouder dan die van Tongerlo. Bezaten de Tempeliers in 1236 dus al rechten op grond, in 1312 hadden zij nog recht op een derde deel van de woeste grond en in de lage jurisdictie, rechten die de abdij van Tongerlo in Alphen nooit bezeten heeft. Deze rechten deelden de Tempeliers met de heer van Breda en waren voorheen wellicht in handen van de abdij van Echternach. Ook de tienden die de commanderij van Ter Brake later bezat waren waarschijnlijk afkomstig van deze abdij, even als het bezit aan hoeven met hierop rustende diensten. Deze maakten eerder deel uit van de oude domeinorganisatie van de abdij van Echternach. Het feit dat de Tempeliers hun rechten op de woeste gronden en in de lage jurisdictie in 1312 en vermoedelijk al gedurende de hele 13de eeuw deelden met de heer van Breda, betekent dat de laatste vrijwel zeker betrokken is geweest bij de stichting van de commanderij en de dotering hiervan met rechten en goederen van de abdij van Echternach.

Bij wijze van hypothese stellen we ons de volgende fasen in de ontwikkeling van de commanderij voor. Omstreeks het midden van de 12de eeuw werd zij gesticht door de heer van Breda en door hem gedoteerd met een ontginningshoeve met hieraan verbonden grondrechtspraak, die voordien zijn bezit was en waaruit slechts een recognitielijns hoefde te worden betaald aan de abdij van Echternach. Op basis hiervan ontwikkelden de Tempeliers een bezitscomplex dat concurreerde met het oude domein van Echternach (echter niet als enige, zoals we nog zullen zien). Op een gegeven moment, misschien al kort na de stichting maar misschien pas in of kort vóór 1175, was deze abdij genoodzaakt om haar domeinbezit op enkele delen na over te dragen aan de Tempeliers. De heer van Breda bouwde zijn territoriale machtsbasis in Alphen, dat wil zeggen zijn rechten op grond en de rechtspraak, niet alleen op door middel van zijn claim op de woeste gronden, maar waarschijnlijk in nauwe samenwerking met nog onbekende lo-

kale aanzienlijken. Dezen waren vermoedelijk ook betrokken bij de stichting en dotering van de commanderij van Ter Brake. Hierna zullen we nagaan wie deze lokale aanzienlijken waren en op welke wijze zij in Alphen goederen en rechten hebben verkregen.

5. Lokale elite, abdijgoederen en ontginningen, circa 1150-1215

In de 12de en 13de eeuw vinden we in talrijke oorkonden en andere bronnen de weerslag van één van de belangrijkste factoren van het verval van de domaniale beheersorganisatie op kloostergoederen: de usurpatie door functionarissen van de abdij, namelijk de meiers en voogden. De meier was belast met de administratie, het beheer en de rechtspraak op het domein. De voogd assisteerde hem bij de rechtspraak.¹⁰⁶ Wie waren de lieden die op kerkelijke domeinen als beambten optraden? In feite is dit een vraag naar de samenstelling en ontwikkeling van de regionale adel en van de lokale elite; de voogden behoorden veelal tot de eerste groep en de lokale beambten, de meiers tot de tweede. Beiden maakten misbruik van de vaak grote afstand tussen abdij en abdijgoed en eigenden zich delen van het domein en de hieraan verbonden rechten en inkomsten toe. Beperken we ons tot de lokale beambten, dan zien we dat het ambt dat zij uitoefenden in dienst van een geestelijke instelling, meestal dat van meier, van oudsher door leden van hun familie werd bekleed en in de praktijk erfelijk was. Het was een gunstige uitgangspositie voor een stijging op de sociale ladder. Aanvankelijk hadden deze lieden een onvrije status, namelijk die van ministeriaal. Zij waren als dienstman, die voor de abdij een ambt of dienst (*ministerium*) moest verrichten, opgenomen in de *familia* van de abdij. Dit was de kring van met de abdij verbonden, afhankelijke leken. De status van de ministeriaal is te typeren als onvrij doch aanzienlijk.

Op grond van zijn ambt verwierf de meier vaak grondbezit binnen of in de marge van de oude domeinggoederen. Door het gebrek aan controle van bovenaf was usurpatie van rechten, inkomsten en/of goederen aan de orde van de dag. De abdij werd soms ge dwongen over te gaan tot het daadwerkelijk aan de meier in leen geven van het aldus door hem vergaarde bezit, waarmee zij in feite de aantasting van haar domein legitimeerde. Dit leengoed werd gezien als een soort erfelijk ambtsgoed en het materiële aspect van zijn personele band met het domein. De abdijbeambten beschikten vooral over tienden en land, zoals (delen van) de reserve (dit is het direct tot de *curtis* behorende land), al dan niet met inbegrip van de *curtis*. Soms ook kregen zij ontginningshoeven nabij het domein in handen, waaraan zij de uit het oude domein afkomstige rechten en grond verbonden. Dergelijke hoeven gingen functioneren als secundaire exploitatiecentra. Sprekende voorbeelden van deze alom gesignaleerde usurpatie van domeinggoederen en de feodalisering van de beheersorganisatie vinden we ook in het huidige Noord-Brabant op de goederen van de abdijen van Crespin, Echternach, Sint-Truiden en Saint-Remi te Reims.¹⁰⁷

In Brabant verschijnen de lokale functionarissen pas in het laatste kwart van de 12de eeuw in de oorkonden, hoewel hun relatie met de abdijen veel ouder kan zijn. Ze noemen zich dan vaak naar de plaats waar zij een vooraanstaande positie innamen en waarin hun bezit lag. Door hun ambt en dit bezit wisten deze families hun vooraanstaande positie nog te verstevigen en zich te ontplooien tot lokale machthebbers. In

toenemende mate gingen zij zich associëren met de omringende opkomende landsheren, zoals de hertog van Brabant en de heer van Breda. Voor de lokale elite bood dit de gelegenheid tot toename van het sociaal prestige. Dankzij deze alliantie maakten zij in korte tijd een ontwikkeling door van de ministerialiteit naar de ridderschap en soms zelfs tot de adel.¹⁰⁸ De landsheren, wellicht beducht voor een al te onafhankelijke positie van deze lokale elite, trachtten haar op deze wijze in hun greep te krijgen. Bovendien konden zij zo tegelijkertijd invloed verwerven in geestelijke bezitscomplexen die als aan hun gezag onttrokken enclaves hun machtsbereik doorspekten. Veelal verloren deze lokale aanzienlijken kort nadien hun ambt en hun lokale positie en verdwenen zij van het toneel.

In Alphen maakte een tweetal families tussen 1175 en 1215 inbreuk op de rechten en bezittingen van de abdij van Echternach, namelijk de familie Decanus en de familie Van Alphen. *Decanus* is de aanduiding voor een administratief-economische functie in de domaniale organisatie. Op het domein van de abdij van Sint-Truiden in Borlo (B.) was de *decanus (curie)* in de 12de eeuw belast met het toezicht op de uitvoering van de hofdiensten. Met de afbraak van de domeinorganisatie verloor hij echter deze taak en werd de functienaam *decanus* tot familienaam, zoals waarschijnlijk ook in Alphen gebeurd is.¹⁰⁹ Onze familie Decanus kwam vermoedelijk dan ook voort uit de *familia* van de abdij van Echternach in Alphen.

Tussen 1193(?) en 1198 liet de persoon of pastoor van Alphen, de al genoemde meester Godefridus uit Münstereifel, vastleggen dat een zekere "heer Gisilbertus, bijgenaamd Decanus, en zijn zonen, in strijd met waarheid en recht en terwijl ze voor tijdelijke zaken het eeuwige verspelen, op gewelddadige wijze ons bezit hebben geroofd en (een deel van) de tienden, die de afdrachten zijn van (bedoeld wordt: voor) de behoeftige zielen, aan zich hebben getrokken en als hun erfelijk recht beschouwen".¹¹⁰ "En ze zeggen (ook) dat ik hun beloofd zou hebben mijn tiend onder een zekere pacht aan hen te geven", maar de priester ontkende de tiend ooit aan iemand te hebben gegeven of beloofd. Hij vroeg daarom de edelen en niet-edelen, die Gisilbertus en zijn zonen kenden, hen aan te sporen het onrecht te staken en "de broeders die ik daar geplaatst heb" in het rustige bezit van de tienden te laten. Heer Gisilbertus Decanus en zijn zonen hadden dus niet alleen het deel van de tienden dat bestemd was voor de armen van de parochie aan zich getrokken, maar zij pretendeerden ook het pastoorsdeel van de tiend van de pastoor in pacht te houden. Dit was in de regel een derde van de hele tiend.¹¹¹ We zien hier het bekende beeld van een wellicht lokale familie die de hand had gelegd op de inkomsten uit een geestelijk recht en deze als 'erfelijk' claimden. Het betrof hier de tienden die toekwamen aan de door de abdij van Echternach in Alphen aangestelde pastoor en die, zoals we gezien hebben, vermoedelijk vooral uit novale tienden bestonden. Ook zagen we al dat de abt van Tongerlo aan de overdracht van het pastoorsambt in 1175 nog geen rechten kon ontlenen zolang meester Godefridus *persona* was.

Tot de edelen op wie meester Godefridus in 1193(?)–1198 een beroep deed, mogen we vrijwel zeker de heer van Breda rekenen. Hij was in ieder geval goed bekend met de familie Decanus. Al in een oorkonde uit 1187 van Hendrik van Schoten, heer van Breda, worden onder de getuigen *Gillebertus decanus* en *Arnulphus frater eius* genoemd.¹¹² Vermoedelijk is de eerste identiek met Gisilbertus uit de oorkonde van meester Godefridus. Met zijn zonen wordt hij ook genoemd in de oorkonde uit 1204 van Godfried II,

heer van Breda, en zijn vrouw Lutgardis, waarin deze getuigden hun *allodium* te Alphen aan de abdij van Tongerlo te schenken.¹¹³ Van deze op het kasteel te Schoten gepasseerde rechtshandeling waren onder anderen Giselbertus Decanus en zijn zonen Arnoldus en Giselbertus getuige. Zij worden genoemd direct ná de kastelein van Breda en diens broers en vóór enkele anderen. Blijkbaar verkeerde de familie Decanus aan het einde van de 12de en het begin van de 13de eeuw in de omgeving van de heer van Breda. Uit de prominente plaats die zij innemen in de getuigenlijst van de oorkonde van 1204 kunnen we afleiden dat zij mogelijk betrokken waren bij de overdracht van het genoemde *allodium* aan de abdij van Tongerlo.

Ons vermoeden dat de familie Decanus in Alphen van oudsher domeinbeambten van de abdij van Echternach zijn geweest die door hun ambt grondbezit hebben verworven dat de basis vormde voor hun lokale prestige, wordt bevestigd door het volgende. In de lijst met hoeven en cijnzen van de abdij van Echternach uit het eerste kwart van de 13de eeuw worden, ressorterend onder de cijnskring Diessen (*Census de Disna*), een viertal cijnsgoederen te Alphen genoemd. Deze werden bezeten door Gilbertus, Christianus, Arnoldus en nogmaals Gilbertus.¹¹⁴ We hebben hier te doen met leden van de familie Decanus, mogelijk met vader Giselbertus met zijn beide zoons Arnoldus en Giselbertus (zoals genoemd in 1204), ofwel met Giselbertus met zijn broer en een zoon (vergelijk de oorkonde van 1187). De vierde cijnsman kan een verder onbekend familielid zijn. De bezitters van de in de cijnslijst genoemde goederen zijn wel te beschouwen als hereboeren die een vorm van beheer uitoefenden. Het is niet ondenkbaar dat de genoemde *bona* ontginningsgoederen zijn waarvan een recognitiecijns betaald moest worden. Mogelijk oefenden Giselbertus Decanus en zijn voorvaders voor de abdij van Echternach in Alphen de functie uit van zaakwaarnemer van de meier, die in Diessen of in Waalre verbleef. Dit ambt zou hen dan in staat hebben gesteld een leidende rol te spelen in de ontginning van grond in de nabijheid van de oude domeingoederen.¹¹⁵ Wellicht was de familie daarom betrokken bij de schenking van het *allodium* door de heer van Breda aan de abdij van Tongerlo in 1204. We vermoeden dat zij als lokale aanzienlijken betrokken zijn geweest bij de ontginning ervan en daarom hierop rechten konden doen gelden. Dit zou dan ook verklaren waarom zij aanspraken maakten op het pastoorsdeel van de tienden. Deze bestonden immers overwegend uit novale tienden, die werden geheven van nieuw ontgonnen grond. Met andere woorden: de tienden die aan de pastoor toekwamen en die de familie Decanus zich had toegeëigend, werden misschien vooral geïnd van land waarop de familie rechten deed gelden.

Op basis van hun grondbezit usurpeerden zij Echternachse goederen en rechten en verwierven zij lokaal macht en aanzien. Dit bracht hen in de kring van getrouwen van de heer van Breda, die trachtte de lokale elite binnen zijn machtsbereik aan zich te binden. Als Giselbertus in 1193(?)–1198 *dom(i)nus*, heer, wordt genoemd, betekent dit dat hij toen ridder was, een titel die hij mogelijk aan de heer van Breda had te danken. Aan hem droeg de familie Decanus mogelijk haar als allodiaal, 'vrij-eigen', bestempelde goed in Alphen op. De heer van Breda verkreeg dus vermoedelijk in de tweede helft van de 12de eeuw (een deel van) zijn goederen en rechten in Alphen van de lokale abdijbeambten van Echternach. Hij ontfermde zich over deze lieden, enerzijds om hun onafhankelijke positie in te tomen en anderzijds om via hen invloed te verwerven in het domein van de abdij van Echternach.

In dezelfde periode verscheen een tweede familie ten tonele, namelijk de Van Alphen. Zij worden voor de eerste keer genoemd in de op < 1173(?) > gedateerde opgave van de schenkingen gedaan aan de Norbertijnenpriorij van Postel.¹¹⁶ Van een aantal goederen wordt vermeld aan wie ze door de schenker(s) "ten behoeve van het godshuis van Postel" in gebruik werden afgestaan. Zo verkocht heer Willem van Vught zijn helft in een *allodium* te Bladel aan het klooster van Postel. Hij stond het af *in manus domini Hermani et fratris sui Vdonis de Alpheim ad usus prefate ecclesie*, 'in handen van heer Herman en zijn broer Udo van Alphen ten behoeve van voornoemd klooster'.¹¹⁷ Herman en Udo van Alphen traden op als tussenpersonen tussen de verkoper en de Norbertijnen. Zij hadden een aanzienlijke status: zij worden aangeduid als heer en waren dus ridder. Over hen is verder niets bekend.

Hun naamgenoten en mogelijke familieleden bleven actief in Alphen, hetgeen allereerst blijkt uit een oorkonde uit 1212. Nadat eerder de familie Decanus aanspraken had gemaakt op tienden in Alphen, moest toen ene *Winricus de Alfem* afstand doen van zowel smalle als grove tienden behorend tot de kerk van Alphen en wel ten behoeve van de abdij van Tongerlo.¹¹⁸ Hij deed dit in tegenwoordigheid van hertog Hendrik I van Brabant, vermoedelijk in diens hoedanigheid van voogd over Tongerlo, en van heer Godfried II van Breda. Ook Winricus had zich een deel van het pastoorsaandeel in de tienden toegeëigend, net als Gisilbertus Decanus, die twintig jaar eerder pretendeerde dit van de pastoor in pacht te houden. Deze tienden kwamen toe aan de abdij van Tongerlo, aangezien de abt sinds 1205 - na de dood van meester Godefridus - *persona* van Alphen was. Winricus en zijn zoons deden afstand van alle recht dat zij zich hierop rechtmatig of onrechtmatig toematen. Voor de laatste maal worden in deze oorkonde onder de getuigen genoemd: Arnoldus, Segbertus, Gisilbertus *fratres Decani*, drie gebroeders Decanus, die in Alphen blijkbaar nog steeds een rol speelden. Dit optreden en het feit dat zij met hun vader tussen 1193(?) en 1198 aanspraak maakten op dezelfde tienden, maken het aannemelijk dat zij verwanten waren van Winricus van Alphen.¹¹⁹ Bovendien valt uit hun optreden als getuigen bij deze rechtshandeling op te maken dat ook zij hoogstwaarschijnlijk hun pretenties op de tienden hebben moeten laten varen, anders was dit wel zeer hypocriet. Sterker nog: deze oorkonde moest wellicht in één klap ook een definitief einde maken aan hun aanspraken, welke kwestie twintig jaar eerder mogelijk niet uit de wereld was geholpen.

In 1215 was er weer een conflict tussen de abdij van Tongerlo en dezelfde Winricus, die nu *miles de Alpheim*, ridder van Alphen, wordt genoemd.¹²⁰ Nu eiste Winricus een stuk land op en dat hij en zijn voorgangers veertig jaar en meer hadden bezeten maar dat volgens de abt en de broeders van Tongerlo behoorde tot de *dos ecclesie*, de fundatie van hun kerk in Alphen.¹²¹ De voogd van Tongerlo, hertog Hendrik, getuigde nu dat de scheidsrechters in dit geschil hadden besloten dat Winricus het land moest teruggeven aan Tongerlo, maar voor een jaarlijks vergoeding van twaalf deniers Leuvens, te betalen op Sint Remigius (1 oktober), van de abt in erfpacht mocht nemen. We zien hier een voorbeeld van het door de gedupeerde geestelijke instelling afstaan van het betrokken goed aan de usurpator. Wel werd het formele eigendom van de abdij vastgelegd.¹²² Ook de *dos ecclesie* waarvan Winricus zich een deel had toegeëigend behoorde tot de materiële voorzieningen voor de pastoor en de kerk. Hieruit blijkt dat de lokale elite zich

niet heeft beperkt tot het bezit van ontginningsgoederen, maar van hieruit ook onderdelen van het oude domein heeft geïsurpeerd.

De gesignaleerde sociale mobiliteit van deze lokale aanzienlijken is ook bij de families Van Alphen en Decanus aanwezig. Beide worden vanaf respectievelijk < 1173(?) > en 1193(?)-1198 betiteld als *dominus*, hetgeen duidt op hun hoedanigheid van ridder, die een logisch vervolg was op hun veronderstelde status van ministerialen en die zij vermoedelijk te danken hadden aan de heer van Breda.

Vatten we de feiten samen. Nadat tussen 1193(?) en 1198 de toenmalige pastoor van Alphen actie had ondernomen om Giselbertus Decanus uit diens gepretendeerde rechten op onder meer de pastoorstien te zetten, legde ook de abdijs van Tongerlo in 1212 en 1215 Winricus van Alphen het vuur na aan de schenen om de inkomsten terug te krijgen die verbonden waren aan het pastoorsambt en niet zonder succes. Winricus en zijn voorvaders hadden zich deze geestelijke goederen al 'veertig jaar of meer' toegeëigend. Vanuit 1215 komen we dan uit op 1175, dus precies in het jaar dat de abdijs van Echternach, klagend dat de pastoors de zielzorg in Alphen verwaarloosden, in arren moede het pastoorsambt moest overdragen aan de abt van Tongerlo. Het zijn vermoedelijk de onderling verwante families Decanus en Van Alphen geweest die, door de inkomsten van de pastoor ten eigen bate op te strijken, een geregelde uitoefening van die zielzorg belemmerden en zo de aanleiding verschaften tot de overdracht van 1175. Zoals gezegd is het waarschijnlijk dat de oproep van meester Godefridus aan 'edelen en niet-edelen' om Giselbertus Decanus c.s. aan te sporen af te zien van de pastoorstienden niet genoeg effect heeft gesorteerd. Daarom zag de abt van Tongerlo, die pas vanaf 1205 het pastoorsambt van Alphen met de hieraan verbonden rechten daadwerkelijk kon uitoefenen, zich genoodzaakt om op zijn beurt te proberen de door de Decani en de Van Alphens vervreemde inkomsten te recupereren. Dankzij de steun van haar machtige voogd, de hertog van Brabant, slaagde deze poging in 1212 en 1215. Tot die tijd konden deze families profijt trekken van deze inkomsten.

Tussen 1175 en 1215 maakten de families Decanus en Van Alphen dus min of meer de dienst uit in Alphen. Al voordien moeten zij hier door hun functie in de beheersorganisatie van het domein van de abdijs van Echternach de touwtjes in handen hebben gehad. Zij waren dan ook de aangewezen personen om de organisatie op zich te nemen van omvangrijke ontginningen van woeste gronden ten oosten van het oude domein in de eerste helft van de 12de eeuw. Zij kregen zo zeggenschap over de als *allodia* aangeduide ontginningsgoederen, waarvoor zij als tegenprestatie slechts een jaarlijkse cijns aan de abdijs van Echternach verschuldigd waren. Op basis hiervan maakten zij zich enerzijds meester van de uitoefening van heerlijke rechten op hun bezit en anderzijds van inkomsten en rechten verbonden aan het oude domein en het pastoorsambt, zoals (novale) tienden en de kerkfundatie. De abdijs van Echternach verloor de greep op het pastoorsambt en droeg dit in 1175 over aan de abdijs van Tongerlo. De pogingen die Tongerlo deed om de hieraan verbonden inkomsten terug te krijgen hadden pas in 1212 en 1215 succes. De restanten van haar domeingoederen heeft de abdijs van Echternach, in moeilijkheden gebracht door de lieden die lokaal haar belangen zouden moeten behartigen, mogelijk afgestaan aan de commanderij van de Tempeliers.

Deze ontwikkelingen hebben vermoedelijk al vóór 1175 hun beslag gekregen. We vermoeden al dat de commanderij tussen 1144 en 1175/1187 gesticht moet zijn door de

heer van Breda. Dit betekent dat deze toen reeds kon beschikken over goederen en rechten in Alphen, die hij waarschijnlijk verkregen had van of in samenwerking met de lokale aanzienlijken. Het is echter ook niet uit te sluiten dat de laatsten zoveel macht aan zich getrokken hadden dat zij de commanderij van Ter Brake hebben gesticht met als kern een ontginningshoeve. Ik acht het echter waarschijnlijker dat de stichting door de heer van Breda is geschied, in samenwerking met de lokale elite, mede gezien het feit dat het ook de heer van Breda was die de abdij van Tongerlo begiftigde met haar eerste grondbezit in Alphen.

In het tweede deel van deze bijdrage zullen we in paragraaf 6 de totstandkoming van het bezitscomplex van de abdij van Tongerlo in Alphen in de 13de eeuw bespreken. Voorts gaan we in paragraaf 7 in op vraag hoe de ontwikkeling is geweest ten aanzien van de rechtspraak als belangrijkste onderdeel van de heerlijke rechten. Deze moet in Alphen tot in de 12de eeuw namens de abdij van Echternach zijn uitgeoefend door een hofgerecht onder voorzitterschap van de meier.

(wordt vervolgd)

AANTEKENINGEN

- ¹ Dit artikel is een uitwerking van een deel van mijn scriptie 'Alphen (circa 1175 - circa 1350). De reorganisatie en integratie van een domein van de abdij van Echternach in de heerlijkheid Breda' (niet uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1987). Veel dank ben ik verschuldigd aan prof. dr P.H.D. Leupen, hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en begeleider van deze scriptie en aan drs A.A. Streefland te Amsterdam, die mij inzage verschafte in zijn doctoraalscriptie (zie noot 99), mw drs G. van Synghel en drs M. Dillo, bewerkers van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, deel II. De resultaten van mijn onderzoek kon ik op vruchtbare wijze bediscussieren met de historisch geograaf drs J. Kroes en met K.A.H.W. Leenders, die mij ook enkele waardevolle suggesties deed. Ook drs B.J.P. van Bavel voorzag een eerdere versie van dit artikel van nuttige kanttekeningen, waarvoor mijn dank.
- ² A.J.A. Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit. De benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in Oost-Brabant, 1100-1300', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 6 (1989) 7-44, verkort en licht gewijzigd ook verschenen onder de titel: "'Sinte Willebrordus eygen'. Het bezit van de abdij van Echternach in Texandrië (Nederland en België). circa 700-1300', in: G. Kiesel & J. Schroeder, eds, *Willibrord. Apostel der Niederlande. Gründer der Abtei Echternach. Gedenkgabe zum 1250. Todestag des angelsächsischen Missionars* (Luxembourg, 1989) 271-290.
- ³ A.-J. Bijsterveld, 'Het domein van de abdij van Echternach in Waalre en Valkenswaard; ontwikkeling en beheer ca. 1100-1400', in: A. Verhoeven & F. Theuws, red., *Het Kempenprojekt 3. De middeleeuwen centraal* (Waalre, 1989) 57-96 (= Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33).
- ⁴ C. Wampach, *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter. Untersuchungen über die Person des Gründers, über die Kloster- und Wirtschaftsgeschichte auf Grund des liber aureus Epternacensis (698-1222)*, I1. Textband, I2. Quellenband (Luxemburg 1929-1930), I2 nr 16. Zie voor de oudste vermeldingen van Alphen: M. Gysseling, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* (2 dln; [Brussel], 1960) 45; R.E. Künzel, D.P. Blok & J.M. Verhoeff, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam, 1988) 61.
- ⁵ Zie mijn in noot 2 en 3 geciteerde artikelen met de daarin opgegeven literatuur.
- ⁶ Wampach, *Grundherrschaft*, I2 nr 39; H.P.H. Camps, ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 dln; 's-Gravenhage, 1979) (hierna: Camps, ONB) nr 9 (fragment). De betrokken passage is mogelijk geïnterpoleerd (zie J. Van Acker, 'De Echternachteksten en Oud-Antwerpen', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 69 (1986) 147-169, die het hele stuk vals ver-

- klaart, en H. Rombaut, 'De Echternachteksten betreffende Antwerpen: nieuwe argumenten', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 72 (1989) 3-26, 18, die het voor een compilatie houdt). Op het in september 1989 te Nijmegen gehouden congres 'Willibrord, zijn wereld en zijn werk 739-1989' werd door verscheidene deelnemers geconstateerd dat het hele dossier van de oorkonden die in het *liber aureus Epternacensis* (het Echternachse cartularium) tussen 1191 en 1222 zijn afgeschreven, diplomatisch en paleografisch opnieuw onderzocht zou moeten worden (zie ook Rombaut, 'De Echternachteksten', 6 noot 13).
- ⁷ Zie in laatste instantie P.P.V. van Moorsel, *Over Willibrord gesproken* ([Baarn], 1989) 48-51; A.G. Weiler, *Willibrords missie. Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw* (Hilversum, 1989) 113-119.
- ⁸ De enige tussenliggende vermelding van Alphen, in de *Vita Willibrordi* (die tussen 1102 en 1105 werd geschreven door abt Thiofried van Echternach), betreft een korte weergave van de schenkingsoorkonde uit 709; zie Bijsterveld, 'Het domein', 58 noot 15.
- ⁹ Voor dit en het volgende zie Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit', 21; idem, 'Het domein', 82-83.
- ¹⁰ Rijksarchief in Noord-Brabant (RANB), Leenhof van Herlaar 1, f.68^r-71^r; M. Spierings, 'Oud-Herlaar: het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid. II. De leenhof van mijnen jonker van Perweys', *Brabantse Heem* 28 (1976) 134-140, 136 nr 12. Dit leengoed lag, blijkens het laatste leenboek uit 1734, op het Chaamse gehucht Leg (RANB, Leenhof van Herlaar 2, f.120^r-131^v; met dank aan K. A.H.W. Leenders en dr A.C.M. Kappelhof die het goed ook wisten te traceren).
- ¹¹ Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit', 19, 25-26. Het allodiale of feodale eigendom van een aanzienlijk grondgebied bracht vaak met zich mee dat de eigenaar over de bewoners hiervan een aantal beperkte 'overheidsrechten' mocht uitoefenen. Er was dan sprake van een grondheerlijkheid. Onder een heerlijkheid verstaan we het bezit van justitierechten (de rechtspraak, die de kern van het overheidsgezag vormde) en bijkomende rechten zoals recht op woeste gronden, visrecht en dergelijke, die we tezamen 'heerlijke rechten' noemen (zie J.P.A. Coopmans, 'Over heerlijkheden en heerlijke steden. Een voorbeschuiving over het colloquiumthema', in: Th.E.A. Bosman e.a., red., *De Heerlijke Stad. Achtste Colloquium 'De Brabantse Stad. Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987* (Assen/Maastricht, 1988) (= Brabantse Rechtshistorische Reeks 3) 1-16, 2-4).
- ¹² In plaats van 'ontginning' is het eigenlijk beter te spreken van 'intensivering van het grondgebruik', hetgeen het geleidelijke karakter van de uitbreiding van het landbouwareaal benadrukt (bijvoorbeeld het achtereenvolgende gebruik van bos voor extensieve respectievelijk intensieve beweiding en tenslotte de omzetting van boomloze weidegrond in akkerland). Wanneer hierna van ontginning sprake is, wordt meestal deze geleidelijke ontwikkeling bedoeld. In de loop van de 12de eeuw echter voltrok zich dit proces duidelijk in een hoger tempo en op grotere schaal, met name op de Brabantse zandgronden.
- ¹³ Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit', 16-18.
- ¹⁴ H. Lamy, *L'abbaye de Tongerlo depuis sa fondation jusqu'en 1263* (Louvain/Paris, 1914), 4-6, 9, 127.
- ¹⁵ F.L. Ganshof & A. Verhulst, 'Medieval Agrarian Society in its Prime, I. France, The Low Countries, and Western Germany' in: M.M. Postan, ed., *The Cambridge Economic History of Europe I. The Agrarian Life of the Middle Ages* (Cambridge, 1966²), 291-339, 319, 331.
- ¹⁶ De kerk van Alphen was een *integra ecclesia*, een 'volledige' kerk, dat wil zeggen dat de kerk de eerste rang bezat in welstand en ouderdom. Vermoedelijk was de kerk gewijd aan Maria: dit is althans het eerstgenoemde patrocinium. Nu is de kerk gewijd aan de Sint Willibrordus (zie G.C.A. Juten, *Consilium de Beke* (Bergen op Zoom, z.j.) 9; G. Bannenbergh, A. Frenken & H. Hens, *De oude dekenaten Cuijke, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland* (2 dln; Nijmegen, 1968-1970) II xxiii, xxvii, 328).
- ¹⁷ Wampach, *Grundherrschaft*, I2 nr 211 naar het origineel dat wordt bewaard in het Stadtarchiv Trier; M.A. Erens, *De oorkonden der abdij Tongerlo* (4 dln; Tongerlo 1948-1958) (hierna: Erens, OAT) nr 27 naar een 14de-eeuws afschrift (Abdijarchief Tongerlo (hierna: AAT) I Cartularium A f.160^r): (...) *ecclesiam de Alfeim cum suis appendiciis, quam pastores diu negligenter gubernaverunt, Wiberto venerabili abbati de Tungerlo et suis successoribus, ut sint in loco pastoris, donavimus* (...). Erens leende het Tongerloze origineel van dit in tweevoud opgemaakte stuk in de jaren '20 uit aan Wampach, maar was dit vergeten toen hij in 1948 zijn oorkondenboek van Tongerlo samenstelde. Na de dood van Wampach in 1958 kwam de nooit teruggegeven oorkonde terecht in het Trierse Stadsarchief waar zij onlangs werd teruggevonden. In 1982 is het Tongerloze origineel in de abdij teruggekeerd (zie: R. Nolden, 'Über das Schicksal einer Urkunde der Abtei Tongerlo (Belgien) aus dem Jahre 1175', *Landeskundliche Vierteljahrsblätter* 28 (1982) 89-91; idem, 'Epter-

- nacensia in Stadtarchiv und Stadtbibliothek Trier', *Echternacher Studien. Veröffentlichungen des Instituts für Echternach-Forschung* 4 (1985) 87-129, 111).
- ¹⁸ (...) *singulis annis in rogationibus maracam argenti apud Waderlo resignabit abbati transmittendam*. De Rogationes zijn de drie Kruisdagen voorafgaand aan Hemelvaart, vallend tussen uiterlijk 27 april en 31 mei.
- ¹⁹ Lamy, *L'abbaye de Tongerlo*, 143, 204-205, 316-317; M.A. Erens, *Alphen in de Baronie van Breda. Schetsen, aantekeningen, gegevens en documenten* (6 dln; [Oosterhout, 1978]) II 3-6; F.W. Smulders, 'Alfen en Echternach', *Brabants Heem* 11 (1959) 83-84; Camps, *ONB*, 408-409 bij nr 321: het "blijkt dat Tongerlo deze kerken (van Alphen en Diessen -AJB) van de abdij Echternach in leen hield a.h.w. als een leen, ofschoon de term *feodum* (waarschijnlijk met opzet, als niet passend in het kerkelijk recht) niet werd gebruikt. Iedere nieuwe abt van Tongerlo moest deze kerken opnieuw van de abdij Echternach "verzoeken", hetgeen gelijk staat met een leenverheffing."
- ²⁰ Eigenlijk vloeit dit recht om bij (de vertegenwoordiger van) de bisschop een voorstel voor een geschikt geestelijke te doen, ook wel presentatierecht genoemd, voort uit het patronaatsrecht (*ius patronatus*), dat betrekking heeft op alle voorrechten die een natuurlijke of juridische persoon toekomen en die verleend werden aan de oorspronkelijkstichter van een kerk, kapel of beneficie. De basis van het patronaatsrecht berust op de stichting, het bouwen of het doteren (van een vermogen voorzien) van een kerk, kapel of beneficie. Ik ontleen deze definities aan de recensie door P.P.J.L. van Peteghem van J. Sieglerschmidt, *Territorialstaat und Kirchenregiment. Studien zur Rechtsdogmatik des Kirchenpatronatsrechts im 15. und 16. Jahrhundert* (Köln/Wien, 1987) in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 57 (1989) 417-419.
- ²¹ Rijksarchief in Noord-Brabant, Commissie van Breda (hierna: RANB CvB) nr 386 f.83^r; nr 387 f.253^r-254^v; zie ook Erens, *Alphen*, II 194-195 noot 9.
- ²² Voor de uitoefening van het collatierecht door de abt van Tongerlo in Alphen in de 15de en 16de eeuw zie Juten, *Consilium*, 8, 10, 13-14 (Riel), 53 (Chaam).
- ²³ RANB CvB nr 387 f.253^r.
- ²⁴ Erens, *Alphen*, II 6; zie ook F.W. Smulders, 'Het cijnsboek van Echternach in Diessen', *Brabants Heem* 4 (1952) 72-74; idem, 'Alfen en Echternach'; voor de abdijen zie *Lexikon für Theologie und Kirche* (10 dln; Freiburg, 1957-1965) (hierna *LexThK*) dl 3 kol.640; dl 10 kol.249. De rechten en plichten van de opgeheven geestelijke instellingen werden overgenomen door ambtelijke instanties (zoals de Commissie van Breda) zodat de oude cijnzen nog een tijd lang bleven bestaan.
- ²⁵ Erens, *Alphen*, II 194 noot 9. Het bedrag van de cijns was dus even hoog als dat van het leenverhef.
- ²⁶ Erens, *Alphen*, II 194 noot 2; hij vermeldt ook betalingen in 1720 (voor de jaren 1714-1719), in 1766 (voor 1759-1765) en in 1779. De rentmeester van Echternach boekte de jaarlijkse cijns in het cijnsboek van Bakel en Deurne; opmerkelijk genoeg dus niet in het cijnsboek van Waalre, waar volgens de oorkonde van 1175 jaarlijks de mark zilver betaald moest worden, en ook niet in het cijnsboek van Diessen, waar enkele Echternachse cijnzen uit Alphense goederen betaald moesten worden. Dit blijkt uit een brief uit 1800 in het brievenboek over de jaren 1799-1806 van de laatste rentmeester van de (voormalige) abdij van Echternach, mr H.F.D. L'Heureux, waarin hij de Commissie van Breda verzocht hem mee te delen *wie de goederen van de Abdy van Tongerlo administreert alsoo die abtdy uyt de Kerk en goederen tot Alphen jaarlyks in t'Chijnsboek van Baekel te Deurne betaald op den 4 oktober zeven guldens en vier stuyvers, en nu zedert 1798 exclusieve ten agteren zyn*. (RANB CvB nr 379 d.d.1 oktober 1800). Het is mij nog niet mogelijk geweest deze cijnspost terug te zoeken in de recent in de *Archives de l'État* in Luxemburg teruggevonden Echternachse cijnsboeken voor Brabant uit 1573 en 1640, waarin ook de cijnzen van Bakel en Deurne zijn opgenomen (zie A.-J. Bijsterveld, 'Twee Echternachse leenboeken teruggevonden', *Brabants Heem* 41 (1989) 33-37, 36).
- ²⁷ De schenking van 1175 wijkt dus af van de door Koyen gesignaleerde regel dat in het bisdom Luik meestal de kerk met de inkomsten aan de abdij van Tongerlo werd geschonken. Het betreft hier echter geen eigenkerk van leken zoals in zijn voorbeelden, maar van een abdij; M.H. Koyen, 'De juridische toestand van de parochies voor de XIe eeuw', *Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique* (Congres Mechelen 1970) 41 (1971) 145-152, 151-152.
- ²⁸ *LexThK*, dl 10 kol.1318-1321 (*Zehnt*). De tienden bestonden uit het tiende deel van de opbrengst van het land en de aanwas van het vee en waren in principe bedoeld voor het onderhoud van kerk en pastoor.
- ²⁹ Erens, *OAT*, nr 36 d.d.1186 september 6; Camps, *ONB*, nr 79 (gedeeltelijk): (...) *ecclesiam de Alphen quam de monasterio sancti Willibrordi in Epternacho tenetis, salvo ipsius monasterii iure*. (...)
- ³⁰ Zie ook Erens, *Alphen*, II 4-8.

- ³¹ Erens, OAT, nr 47 (met datering: 12de eeuw): *G. Dei gratia in ecclesia sanctorum martirum Crisanti et Darie magister et persona in Alphem (...)*. Het kapittel van Münstereifel was een filiaal van de abdij van Prüm (zie W. Gugat, *Verfassung und Verwaltung in Ant und Stadt Münstereifel von ihren Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* (Bonn, 1969) (= Rheinisches Archiv 69) 20-24). Een oorkonde die aanstonds ter sprake komt (Erens, OAT, nr 49) werd uitgevaardigd door Otto, aartsdiaken van Luik. Erens dateerde zowel nr 47 als nr 49 in de 12de eeuw. We houden hier de datering aan van mw drs G. van Synghel, die ten behoeve van deel II van het ONB de Tongerloose oorkonden bewerkt. Volgens haar zijn er twee aartsdiakens geweest met de naam Otto, de eerste vermeld van 1171 tot 1182, de tweede van 1193 tot 1197. Het schrift wijst op een ontstaan omstreeks 1200, zodat aangenomen mag worden dat we hier te doen hebben met de latere Otto, die in 1197 of 1198 overleden moet zijn. Omdat pastoor Godefridus in beide oorkonden voorkomt, wordt ook voor nr 47 de datering [1193?-1198] aangehouden. Deze oorkonde is ook opgenomen in C. Wampach, *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte des altluxemburgischen Territorien bis zur burgundischen Zeit VIII = Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der Grundherrschaft Echternach bis zum Jahr 1517 III* (Luxemburg, 1951) als nr 2 [um 1200]; zie hierin ook de nrs 9 (1218), 12 (1223), 35 (1234), 158 (1287).
- ³² Erens, OAT, nr 49: (...) *quamdiu magister Godefridus in predicta ecclesia pastor erit (...)*.
- ³³ (...) *sustinere promisi ut quemcumque fratrem abbas predictae ecclesie Alphem transmiserit, divina tibi celebret et vicem pastoris exequatur (...)*
- ³⁴ Zie noot 32.
- ³⁵ (...) *Et ne aliud quam promisi a me exequatur, presentem kartulam conscribi feci (...)*.
- ³⁶ Erens, OAT, nr 52: (...) *abbas Epternacensis Godefridus, assensu tocius capituli sui, de ecclesia de Alfem in archidiaconatu nostro sita cum sibi vacantis donum cum beneficio in perpetuum possidendum et deserviendum ecclesie de Tingerlo contulerat, predictae ecclesie abbatem Herimannem cura et spirituali sollicitudine nobis produxit investiendum (...)*
- ³⁷ Erens, OAT, nr 31 (gedateerd tussen 1181 en 1210): *Ego Godefridus (...) notum facio (...) quod pastorem curam ecclesie de Alphem, quam predecessor noster (...) dominus Lodewicus abbas ecclesie de Tingerlo contulit et scripto suo confirmavit, nos (...) recognoscimus et confirmamus (...)*.
- ³⁸ Namelijk AAT I Cartularium A f.160^r.
- ³⁹ Erens, OAT, nr 54; AAT I Cartularium A f.160^v
- ⁴⁰ Erens, OAT, nr 76: (...) *mansum unum apud Alphen, quem Marsilius de Renrode a nobis jure feodi tenuerat et nobis post acceptum religionis habitum resignaverat, (...)*
- ⁴¹ Erens, OAT, nr 76: (...) *pastoralem curam ecclesie de Alphem, quam predecessor noster pie recordationis dominus Lodewicus abbati ecclesie de Tongerlo contulit et cujus collationem predecessor noster felicis memorie, dominus Godefridus abbas, scripto suo confirmavit, (...)*.
- ⁴² Erens, OAT, nr 85: (...) *ecclesiam de Alphen cum suis pertinentiis (...)*.
- ⁴³ Voor de abtsjaren van de abten van Tongerlo: Lamy, *L'abbaye de Tongerlo*, 49 e.v.
- ⁴⁴ Erens, OAT, nr 116; Camps, ONB, nr 176: beide naar een afschrift; het origineel (AAT I nr 110) is nog onuitgegeven: (...) *ecclesiam de Alphem cum suis pertinentiis et capellam de Disen (...)*; Lamy, *L'abbaye de Tongerlo*, 56.
- ⁴⁵ Erens, OAT, nr 111 d.d.1233 maart 5; Camps, ONB, nr 164 (gedeeltelijk).
- ⁴⁶ Lamy, *L'abbaye de Tongerlo*, 205.
- ⁴⁷ Erens, OAT, nr 185 d.d.1256 september 24; Camps, ONB, nr 265 (gedeeltelijk); zie noot 29.
- ⁴⁸ Ook Lamy meende al dat Diessen van de kerk van Alphen werd afgescheiden (Lamy, *L'abbaye de Tongerlo*, 317).
- ⁴⁹ Camps, ONB, nrs 5, 6 en 13.
- ⁵⁰ Zie G.P.J. Bannenberg, 'De schependomszegels van Hilvarenbeek', *Varia Historica Brabantica* 1 (1962) 63-84; F.W. Smulders, 'Over Hilvarenbeek en Diessen', *Brabants Heem* 14 (1962) 58-61; Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit', 14; idem, 'Het domein', 83-87.
- ⁵¹ F.W. Smulders, 'Dorp, parochie, gemeent, gericht', *Brabants Heem* 7 (1955) 2-7, 4; idem, 'Over Hilvarenbeek en Diessen'; W. van Ham & J. Vriens, *Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795 ('s-Hertogenbosch, 1980) 13.*
- ⁵² Erens, OAT, nr 204 d.d.1266 februari 27; Camps, ONB, nr 300: (...) *ecclesiam de Alphen et capellam de Disne, Leodiensis dyocesis, quarum ius patronatus ad nos pertinere dinoscitur, (...)*.
- ⁵³ Erens, OAT, nr 214 d.d.1270 mei 18; Camps, ONB, nr 321: (...) *ecclesias de Alphem et de Disen (...)*.
- ⁵⁴ Erens, OAT, nr 257 d.d.1287 november 2; Camps, ONB, nr 427: (abt en kapittel van Echternach) *in hunc*

- diem super capella de Disen renuntiamus, ita quod post mortem rectoris nunc in eadem capella celebrantis idem abbas de Tongerlo per suos canonicos dictam capellam faciet deserviri, secundum quod in privilegiis (...) plenius continetur. (...).*
- ⁵⁵ A. A. Streefland, 'Tempeliers in Brabant. De commanderij Ter Brake bij Alphen', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* (hierna: *JbkDO*) 32-33 (1979-1980) 141-166, 147-148. De laatste datering is gebaseerd op een aantekening van de 17de-eeuwse Bredase stadsgriffier mr Adriaan Havermans (Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Eerste afdeling, Archief van de Nassause Domeinraad (hierna: ARA AND) Hingman nr 4631c (afschriften van oude stukken door Havermans):
Commanderije te Oosterhout
dat den vrijheer van Breda naden slagh aender Weeseenhage inden iare 1144 bij Grimbergh gesciet, in syn lant een commanderye vander orden der Tempeliers gesticht, en deselve met vele goeden t'Oosterhout en Alfen begiftigt heeft is in het tweede boeck aengetogen. (...)
 Streefland vermeldt niet dat Th.E. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744 = [s-Gravenhage, 1970]) in feite de mededeling overnam van J.B. Gramaye, die in zijn *Antiquitates Bredanae, sive Taxandriae. Pars secunda* (onderdeel van de *Antiquitates Illustrissimi Ducatus Brabantiae (...)*, (Lovanii/Bruxellis, 1708)) op pp.12 en 23 de stichting van de commanderij van de Tempeliers te Alphen toeschrijft aan de broers Hendrik en Gerard van Breda 'zoals populaire boeken willen, ofschoon er geen oorkonden zijn te zien'. De laatste wordt vermeld in 1124/1125, had zover bekend geen broer maar wel een zoon Hendrik (vermeld 1160/1161-1187) en zou hebben gestreden in de Grimbergse oorlog (1143-1144) (P.C. Boeren, *De heren van Breda en Schoten ca. 1100-1281* (Leiden, 1965) 226). Een onzinnig overzicht van de geschiedenis van de commanderij 'La Braque' geeft L. Dailliez, *Les Templiers. Flandre-Hainaut-Brabant Liège et Luxembourg* (Nice, 1978) 169-172, hoewel zijn bronnenoverzicht niet zonder waarde is.
- ⁵⁶ Streefland, 'Tempeliers', 149.
- ⁵⁷ Streefland, 'Tempeliers', 151-152 en noot 38. Zie ook A. Wauters, 'Exploration des chartes et des cartulaires belges existants à la Bibliothèque nationale, à Paris', *Compte rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire*, série 4, 2 (1875) 78-198, 172-175, 187-188.
- ⁵⁸ Erens, OAT, nr 122 d.d.1236 juli 9; zie ook hierna.
- ⁵⁹ P.J. Goetschalckx, ed., *Oorkondenboek der Witheerenabdij van s.-Michiels te Antwerpen* (Eekeren-Donk, 1909) (hierna: Goetschalckx, OSM) nr 152 (met datum 1261 februari 18, hetgeen 1260 februari 18 moet zijn); ook opgemerkt door Erens, *Alphen*, II 172. Streefland, 'Tempeliers', 152-153 houdt de vermelding van de naam Ter Brake in een oorkonde uit 1289 betreffende goederen van de commanderij in Rixtel en Heesbeen voor de oudste (Camps, ONB, nr 439 d.d.1289 november 18).
- ⁶⁰ Streefland, 'Tempeliers', 146.
- ⁶¹ Zie J. Chestret de Haneffe, 'L'ordre du Temple dans l'ancien diocèse de Liège ou la Belgique orientale', *Compte rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire*, série 5, 11 (1901) 297-348, 304-307; Camps, ONB, nr 111 d.d.1214 (Rixtel), nr 439 d.d.1289 november 18 (Rixtel en Heesbeen); goederenlijst 1313: F.F.X. Cerutti, ed., *Middeleeuwse Rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* (2 dln; Utrecht/Bussum 1956-1972) (= Werken der Vereniging tot Uitgaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht derde reeks nrs 17 en 17/2) (hierna: Cerutti, MRB) nr 109 d.d.1313 mei (ook uitgegeven door Chestret de Haneffe, 'L'ordre du Temple', 339-348 en door Dailliez, *Les Templiers*, 393-401); registers 1422: ARA AND Hingman nr 4597 f.141^r-146^r; idem Vervolg nr 1311 (zie Streefland, 'Tempeliers', 155-161). Mogelijk bezat de commanderij in 1256-1257 ook nog rechten in Ouwen (onder Grobbendonk, B.; zie Chestret de Haneffe, 'L'ordre du Temple', 305-306). De Tempeliers hadden, op grond van een schenking van hertog Godfried II van Brabant in 1142, recht op een deel van de opbrengst van de leenverheffingen. Daarom ontvingen de Tempeliers, vermoedelijk die van Ter Brake, in 1262 een schadeloosstelling omdat de tiend van Wuustwezel (B.) niet langer een leengoed was (zie M. Martens, *L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen âge (1250-1406)* (Bruxelles, 1954) 59-63; mededeling van K. A. H. W. Leenders).
- ⁶² Streefland, 'Tempeliers', 142, 159.
- ⁶³ De orde der Johanniters of Hospitaalridders had eveneens haar bakermat in het Heilig Land. De oorsprong lag eigenlijk al in de vroege middeleeuwen; het hospitaal in Jerusalem werd in het midden van de 11de eeuw heropgericht. In het midden van de 12de eeuw ontstond de ridderorde in eigenlijke zin (*LexThK*, dl 5 kol.1107-1110 (*Johanniter-Orden*)).
- ⁶⁴ Streefland, 'Tempeliers', 150.

- ⁶⁵ Erens, OAT, nr 122; (...) *inter nos questio verteretur super curte de Alphein prout circumcingitur fossatis, et super terris arabilibus jam ad culturam redactis*; (...).
- ⁶⁶ (...) *Qui personaliter accedentes ad curtem de Alphein bona fide inquirunt quantum medietas fundi in quo sita est dicta curtis et terra arabilis valebat antequam a fratribus de Tongrelo sartaretur, et quantum modo valeat; et mediam eligentes viam inter utrumque valorem, estimabunt aliquem annum redditum ab ecclesia de Tongrelo Templariis annuatim reddendum* (...).
- ⁶⁷ Hier vinden we één van de weinige berichten over een daadwerkelijk door Norbertijnen zelf verrichte ontginning. In deel II paragraaf 6 komen we terug op deze *curtis*, die Nieuwlandse Hoef heette en de enige hof van Tongerlo in Alphen was.
- ⁶⁸ (...) *Nec extra fossata vel sepes sive limites ponendos communiter circa terras arabiles, quibus dicta curtis et terre sunt arabiles circumdate, in toto alodio de Alphein poterunt se extendere nisi de licentia preceptoris Templi in Francia*; (...).
- ⁶⁹ Erens, OAT, nr 123.
- ⁷⁰ (...) *Et per hoc predicti Templarii de fundo sepe dicto nichil amplius exigere poterunt*. (...); al in de oorkonde van 9 juli staat: (...) *et ecclesia de Tongrelo sub annuo censu a tribus predictis vel duobus ex ipsis exprimendo, de cetero omnia supradicta quiete et pacifice possidebit*. (...): "en het godshuis van Tongerlo zal onder de jaarlijkse cijns die door de drie voornoemden of twee van hen moet worden vastgesteld, verder al het bovengenoemde in rust en vrede bezitten". Deze afdracht werd ook opgenomen in de goederenbeschrijvingen van de Johan-nieters van circa 1422: de rogge en haver worden genoemd onder de erfpachten, de *III scellinghe coels* onder de erfcijszen van het Alphense gehucht Oosterwijk (ARA AND Hingman nr 4597 f.142^r):
 < 3 > *Item die hoeve te Nuwelende III zester rogs metter maten van Antwerpen*
 < 4 > *Item idem III zester evenen*.
 Zie ook ARA AND Vervolg nr 1311 f.6^r (erfpacht) en f.37^v (erfcijns). Ook in de 14de- en 15de-eeuwse administratie van de abdij van Tongerlo komt deze recognitiecijns voor (AAT II nr 332 (Algemeen cijnsboek 1362-1374) f.45^r-45^v; Cerutti, MRB, nr 239 d.d.1362 november 30; Erens, *Alphen*, I 87-88 (slecht afschrift)).
- ⁷¹ Cerutti, MRB, nr 27 d.d.1245 december.
- ⁷² (...) *licentiam nobis dederunt, augmentandi curiam predictae domus nostre de duabus virgatis terre in latitudine ultra predicta fossata a porta domus predictae usque ad culturam*; (...).
- ⁷³ Erens, OAT, nr 122: (...) *in quo alodio fratres militie Templi medietatem habere dicuntur*; (...).
- ⁷⁴ Cerutti, MRB, nr 104 (met datum 1311 maart 12).
- ⁷⁵ Zie Bijsterveld, 'Het domein', 68. Dat de heer van Breda inderdaad over uitgestrekte 'vrooten' beschikte, blijkt duidelijk uit K.A.H.W. Leenders, 'Van gemeynten en vrooten', *JbkDO* 40 (1987) 44-76; idem, 's-Heren Wildert. Het uitzicht van het landschap in 1287', *JbkDO* 42 (1989) 39-65, 42-44.
- ⁷⁶ Een andere mogelijkheid, namelijk dat de heer van Breda in Alphen zou zijn opgetreden als voogd van de abdij van Echternach en hier in die hoedanigheid rechten zou hebben verworven acht ik onwaarschijnlijk, omdat hij nooit als zodanig wordt genoemd, omdat de heer van Herlaar vermoedelijk ook in Alphen als Echternachse voogd is opgetreden (zie paragraaf 2) en omdat de ontwikkeling in Alphen afwijkt van die in Baarle en Gilze, waar de heer van Breda wel als voogd - namelijk van de abdij van Thorn - is opgetreden.
- ⁷⁷ Over de interpretatie van de term *alodium* ('vrijgoed') als een ontginningsgoed in de marge van een oude domaniale eenheid, zie Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit', 29.
- ⁷⁸ C. Buiks, 'Nederzettings- en veldnamen te Alphen', *De Runstoof* 11 (1988) 2-8, 4; C.J.M. Buiks, 'Veldnamen en landbouwgeschiedenis in de Baronie van Breda', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 7 (1990) 206-243, 211-212.
- ⁷⁹ Zie noot 61 en Streefand, 'Tempeliers', 155-161.
- ⁸⁰ Cerutti, MRB, nr 258; een latijnse vertaling van de goederenbeschrijving uit (juni) 1373 wordt bewaard te Rome en werd uitgegeven door U. Berlière, 'Inventaire des Instrumenta miscellanea des Archives Vaticanes au point de vue de nos anciens diocèses', *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 4 (1924) 5-162, nr 76 pp.85-103.
- ⁸¹ ARA AND Vervolg nr 1311 f.1^v (kolofon).
- ⁸² ARA AND Vervolg nr 1311; gedeeltelijk uitgegeven in Cerutti, MRB, nrs 368-372.
- ⁸³ ARA AND Hingman nr 4597 f.141^r-146^r; slordig uitgegeven in Erens, *Alphen*, II 176-179. Hierin worden soms oudere bezittingen genoemd dan in het manuaal, bijvoorbeeld: *die hoeve tot Caem die Thonys van Bodaf besit* (f.142^r), terwyl in het manuaal (f.22^r en 45^r) zijn vrouw en kinderen als bezitters worden genoemd.

- ⁸⁴ ARA AND Hingman nr 4597 f.128^r-133^r, opgesteld omstreeks 1425-1430; vermeld door Erens, *Alphen*, II 176.
- ⁸⁵ Cerutti, *MRB*, nr 258: *Item appartient à ladictie maison une petite disme, qui peut valoir par an environ III muis; zie ook Berlière, 'inventaire', 95.*
- ⁸⁶ ARA AND Vervolg nr 1311 f.3^r5-^r; twee van de twaalf posten zijn uitgegeven in Cerutti, *MRB*, nr 369; zie bijlage 1.
- ⁸⁷ Zie bijlage 1 nrs [5] en [12].
- ⁸⁸ Ook aan de pastoorsplaats van Gilze waren deze tienden verbonden (J. Habets, *De Archieven van het Kapittel der Hoogadellijke Rijksabdij Thorn (966-1550)* (2 dln; z.p., 1889-1899) nr 82 d.d.1299 mei 22 en 25; Cerutti, *MRB*, nr 87 (regest)).
- ⁸⁹ Zie bijlage 1 nrs [3] en [4].
- ⁹⁰ Resp. ARA AND Hingman nr 4597 f.142^r-143^v; idem Vervolg nr 1311 f.6^r-25^r.
- ⁹¹ ARA AND Vervolg nr 1311 f.6^r: (...) *ende ons te doen in onsen huuse alle jaer vyf daghe erfdiens (...) te weten twee daghe te meyen ten tyde dat behoert, eenen dach te torve des ghelijcs, eenen dach te misse ende eenen dach te eeren. (...)*
- ⁹² Respectievelijk f.16^r (de hoeve van Jan Byensoen op Kwaalburg) en f.22^r.
- ⁹³ Diensten zijn echter niet altijd relicten van een oudere exploitatievorm. De pachters van de hoeven die het Bossche Geefhuis vanaf 1280 had verworven waren ook verplicht tot diensten. Veel van deze hoeven werden pas in de late middeleeuwen gevormd (mededeling van dr A.C.M. Kappelhof). In Alphen hebben we echter te maken met de desintegratie van een oud domein van de abdij van Echternach.
- ⁹⁴ ARA AND Vervolg nr 1311 f.25^v-46^r.
- ⁹⁵ Resp. f.21^r (erfpacht: 35 lopenzaad rogge en 8 lop. haver) en f.25^v (erfcijns: 5 stuivers, 7 deniers, 3 vierline en 2 hoenderen); f.21^v-22^r (erfpacht: totaal 27 lopenzaad rogge en 8 lop. haver) en f.25^v (erfcijns: 3 stuivers, 3/2 deniers, 3 vierline en 1 1/2 hoender). Is Hein die Bye dezelfde als de Johannier Brueder Henric die Bye die het goederenregister van 1422 opstelde? Het is echter onwaarschijnlijk dat deze commandeur van Parijs en van Ter Brake op een goed nabij de kerk in Alphen zou wonen.
- ⁹⁶ Het is ook aan Henricus Bies dat de pachter van de Nieuwlandse Hoef in 1401 jaarlijks een grote afdracht moest verrichten (AAT II nr 199 (Algemene goederenstaat 1401-1410) f.11^v). Was dit het restant van een cijns ter erkenning van een oude afhankelijkheid?
- ⁹⁷ Ganshof & Verhulst, 'Medieval Agrarian Society', 307, 312.
- ⁹⁸ Erens, *Alphen*, I 29, 33, 37; II 1, 167, 171; 167: "Wij staan te Alphen voor het feit dat wanneer er Tongerlo in 1175 de parochierechten van de abdij Echternach overneemt, de Tempeliers ter plaatse in bezit zijn van het Hof Ter Brake. Elders hebben wij reeds de veronderstelling vooropgezet dat de Ridders van de Tempel alhier de rechten van de abdij Echternach op de goederen haar door St. Willibrord geschonken, hadden overgenomen." De datering in de eerste zin is niet zeker. G.C.A. Juten, 'Sint Willibrord', *Taxandria* 46 (1939) 131-136, 135: "Ik heb wel eens verondersteld, dat deze eigendommen (de door Aengilbertus in 709 aan Willibrord geschonken bezittingen - AJB) zouden zijn overgegaan aan de Tempeliers, wier hof Ter Brake eigen rechtsmacht heeft bezeten." Cerutti, *MRB*, LXXI-LXXII: "het feit dat de Commanderie bepaalde rechten met de heren van Breda gemeenschappelijk bezat, (maakt) het inderdaad wel waarschijnlijk, dat haar bezit goeddeels aan deze laatsten is ontleend, voor wat Alphen betreft, misschien opgebouwd of aangevuld met delen, afkomstig van het verbrokkeld domein der abdij van Echternach aldaar."
- ⁹⁹ Voor dit en het volgende: A.A. Streefland, *Tempeliers en johannieters in Brabant. Enige aspecten van de geschiedenis van de commanderie Ter Brake in demiddeleeuwen* (niet uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1975) 77, 80, 85-86.
- ¹⁰⁰ Erens, *Alphen*, II 171.
- ¹⁰¹ Zie Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit', 18-19.
- ¹⁰² In dit jaar deed hij zijn eerste schenking aan Tongerlo (Erens, *OAT*, nr 51).
- ¹⁰³ Smulders, 'Het cijnsboek', 74; idem, 'Alfen', 84.
- ¹⁰⁴ RANB CvB nr 383 f.43^v; sinds de vestiging van de Johannierorde op Malta in 1530 wordt zij ook wel als de Maltezer orde aangeduid; in feite was de prins van Oranje al in 1616 door koop de eigenaar geworden van de goederen van de commanderie (zie hierna).
- ¹⁰⁵ Over deze cijns is nog het één en ander terug te vinden in het al genoemde brievenboek van mr L'Heureux, de laatste rentmeester van Echternach (RANB CvB nr 379, grotendeels ongefotografeerd). Deze verzocht op 1 oktober 1800 de Commissie van Breda hem mee te delen wie de goederen ten Tempel admi-

- nistreerde, omdat de cijns *van een stuyver een oort jaarlyks schuldig op den 9 october* sedert 1792 niet meer betaald was. Op 5 mei 1804 richtte hij zich met dezelfde vraag tot H. Verhees, die menigmaal de cijnsen te Diessen ontvangen had. Reeds op 16 mei 1804 had L'Heureux antwoord ontvangen, want op deze dag schreef hij de Commissie met de mededeling dat de cijns uit de goederen *ten Tempel gaat uit de goederen van de commandery ter Braak gelegen onder Alphen* en dat deze via de ridderorde van Malta aan de heer van Breda waren gekomen. Vóór 1794 had de prins van Oranje een aparte rentmeester voor de commandery gehad en L'Heureux verzocht de Commissie hem nu mee te delen wie thans de rentmeester was. Dit was W.D. van Dompsele, die driemaal door L'Heureux werd gemaand om de achterstallige cijns te voldoen. Door middel van L'Heureux' antwoord van 15 april 1806 weten we, dat Van Dompsele per missive van 18 maart 1806 de achterstallige en lopende cijns betaald en tevens afgelost heeft.
- ¹⁰⁶ Voor dit en het volgende zie Ganshof & Verhulst, 'Medieval Agrarian Society', 308-312; E. Linck, *Sozialer Wandel in klösterlichen Grundherrschaften des. 11. bis 13. Jahrhunderts. Studien zu den familiae von Genbloux, Stablo-Malmedy und St.Trond* (Göttingen, 1979) (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 57) vooral 127-128, 148, 178-180, 186-187, 223-226; J. Verbesselt, 'De oudste Brabantse adel en feodaliteit', in: J. Verbesselt e.a., *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel, 1985) 9-43; Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit', 19-25; F.C. Theuws, 'Middelleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350', in: Verhoeven & Theuws, *Het Kempenproject* 3, 97-216, 189-190, 200-201.
- ¹⁰⁷ Bijvoorbeeld in Empel (zie W. Steurs, 'Un domaine de Toxandrie pendant le haut moyen âge: Empel en Brabant septentrional', in: *Centenaire du Séminaire d'Histoire Médiévale de l'Université Libre de Bruxelles 1876-1976* (Bruxelles, 1977) 59-105), op tal van domeinen van Echternach en Sint-Truiden (zie Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit', 20-23; idem, 'Het domein', 79-81; voor Aalburg en Alem: Linck, *Sozialer Wandel*, 188-196) en op het domein van Saint-Remi te Lithoijen (zie L. van Tongerloo, 'Uit de historie van 'het dorp aan de rivier'', *Varia Historica Brabantica* 5 (1976) 19-54, 28-29, 51-52).
- ¹⁰⁸ In de 13de eeuw vervaagde het onderscheid tussen ridderschap en adel in Brabant.
- ¹⁰⁹ Linck, *Sozialer Wandel*, 199 en noot 211: "Die Funktion des Dekans bestand im 12. Jahrhundert darin, die Schnitter zur Erntehilfe zur *curtis abbatis* zu führen. Er hatte also eine Aufgabe, die im System der Frondienste sinnvoll eingeordnet war". Volgens Linck (p.170) behoorde de *decanus* met de *villicus* tot de 'Oberschicht der familia'.
- ¹¹⁰ Erens, *OAT*, nr 47 (met datering 12de eeuw): (...) *Domnus Gsilbertus, qui cognominatur decanus, ejusdem filii, veritati et justicie obviantes et pro temporalibus eterna demerentes, violenter nostra rapiunt, et distrahunt in decimis que tributa sunt egentium animarum, jus hereditarium sibi constituunt. Dicuntque quod promiserim deciman meam sub certo pacto eis dare. Vere dico et constanter affirmo me hoc nunquam promississe et saltem promissionis propositum habuisse, et si multiples probationes me non lesissent deciman meam nulli hominum dedissem.* (...)
- ¹¹¹ De tienden werden van oudsher verdeeld in vier delen: ¼ voor de bisschop, ¼ voor de parochieclerus, ¼ voor armen en vreemdelingen en ¼ voor het 'kerkfabriek'. Hoe deze verdeling zich verhoudt tot die inzake eigenkerken (éénderde voor de pastoor en tweederde voor de eigenkerkheer) is niet duidelijk (*LexThK*, dl 10 kol.1318-1321 *Zehnt*).
- ¹¹² A.C.F. Koch, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I Eindvan de 7e eeuw tot 1222* ('s-Gravenhage, 1970) (hierna: Koch, *OHZ*) nr 210.
- ¹¹³ Erens, *OAT*, nr 51.
- ¹¹⁴ Camps, *ONB*, nr 134: *Gilbertus apud Alpheim V sol. minoris monete, Christiani bona V sol., Arnoldi bona V sol., item Gilbertus III sol.*; zie ook Bijsterveld, 'Sinte Willebrordus eygen', 274 en noot 23.
- ¹¹⁵ Zie Bijsterveld, 'Een zorgelijk bezit', 29.
- ¹¹⁶ Camps, *ONB*, nr 69. In dit kroniekachtige stuk dat niettemin de pretentie van een oorkondelijk bewijsstuk heeft, worden de goederen en rechten opgesomd die de priorij van Postel, een filiaal van de abdij van Floreffe, kort na haar stichting had ontvangen.
- ¹¹⁷ Aldus versie I; versie II luidt: (...) *Domnus Willelmus de Vchtene partem suam, (...) vendidit et in manus domni Hermanni et fratris sui Vdonis de Alfem, qui ad usus et proprietatem ecclesie (in) Postulo susceperunt, resignavit.* (...): 'Heer Willem van Vught heeft zijn deel verkocht en in handen van heer Herman en zijn broer Udo van Alphen afgestaan, die het ten behoeve en eigendom van het godshuis (in) Postel hebben aangenomen'; zie ook N. Roymans, 'Op zoek naar Pladella villa', *Varia Historica Brabantica* 8 (1979) 1-47, 18-20; A.J.P.M. Maas, *De nederzettingsgeschiedenis van Bladel in de twaalfde en dertiende eeuw* (niet uitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1988) 28-29.

- ¹¹⁸ Erens, OAT, nr 65: (...) *Winricus de Alfem (...) decimas ad ecclesiam de Alfem pertinentes, tam minutas quam majores, ecclesie de Tongerlo resignavit, et omni jure quod in eisdem decimis sive juste sive injuste se habuisse dixerat (...) legitime renunciavit, et (...) filios suos renunciare fecit. (...)*
- ¹¹⁹ Sterk verdeelde tienden vormden vaak een belangrijk bestanddeel van het vermogen van lokaal aanzienlijke families.
- ¹²⁰ Erens, OAT, nr 70.
- ¹²¹ (...) *quadam terra quam idem Winricus et antecessores ejus quadraginta annis et amplius possederant et abbas et fratres de Tongerlo eandem terram de dote ecclesie sue de Alphen esse dicebant, (...)*.
- ¹²² Mogelijk komen we dit goed in 1384 tegen onder de leengoederen van de abdij van Tongerlo als de 2 ½ zester rogge "op drie huizen achter de kerk van Alphen naar het westen met toebehoren" (*super tres domos retro ecclesiam de Alphen versus occidentem cum attinentiis*; AAT II nr 508 (leenboek 1384) f.4^c; zie ook Erens, *Alphen*, I 94). Het is ook mogelijk dat met de *dos* het later genoemde Kerkland en de huidige Kerkackers wordt bedoeld, dat misschien oudtijds deel uitmaakte van het tot de *curtis* van Echternach behorende akkerland, de reserve (zie Erens, *Alphen*, II 10).

BIJLAGE 1: de tienden van de commanderij van Ter Brake in 1422¹

Dit syn alsulcken Thienden als ons toebehoren ende wij altoes gheticiendt hebben inder prochien van Alphen.

<1> Primo so thienden wij onsen Lichtboem² alinghen ende altemale also verre als die nu te lande gemaect is.

<2> Item so heffen wij die thiende dat meeste deel in [hof] Heinen Hofstadens nuwe heyndinghe³, datmen heedt die weyde tuschen dLangbosch ende den Wijnmortel ende dair beghint onse thiende omtrent Hein Hofstadens weteringhe op die zide noertwaert ende van dair so noertwaert een stuc lande achter in Hein Hofstadens heyndinghe, neven onse erve vanden Lichtboem oestwaert ende metter ziden westwaert mette scheidende, met eender hoeght neven Hein Hofstadens inder erve, streckende so langs metten eynde noertwaert in Hein Byes groet heyndinghe al by der heindinghen gheheiten Roede Godens heyndinghe.

<3> Item van onsen buchsken dat staet opten Lichtboem by ons lant, opt eynde noertwaert coempt een out graftken, van dien graftken so voert noertwaert comende in een heyndinghe heffen wij die thiende, van dair westwaert die oec nu ter tyt toebehoert Heinen den Bye ende van dair so voirt weder omme comende neven der straten ten Lyndeken waert, in Heynen Byes weyde heyndinghe hebben wij die thiende omtrent die helft in die weyde heydinghe ende te weten weder omme ten Lichtboem toe ende so oestwaert te ziden waert dair wij beghinnen.

<4> Item vanden Mersmans veken⁴ beghinnende aen eenen acker (in de marge: gheheiten den Crommenacker), die her Jan vanden Nuwelende nu heeft ende van dair so langs, neven Amsen Willem Claes heindinghe ende so voert langs de [bat] pat, die ghaet oestwaert van Goessen Jan Goessen zoene erve, dat gheheiten is den Goeden Tyt ende van dair over den wech op neven her Willems lant Vanden Kyeboem, dat geheiten is dat Loebosch ende van dair in Heinen Byes heindinghe, diemen noempt Vossenberchs heyndinghe, die wy omtrent die tweedeel thienden, scheidende al dair langhs een hoeght noertwaert liggende ende so westwaert comende op tsheren strate ende vander straten weder omme zuytwaert opt eynde van Hein Byes Eykenbosch ende van dair weder omme oestwaert den wech die ghaet neven dat Lyndeken ten Breckelen waert, comende weder ten Mersmans veken toe so heffen wij alle die thiende van alden lande dat dairbinnen geleghen is, te weten die Zwartpoel, Meeus erve Van Aerle, her Jans erve Vanden Nuwelende, Vinxs kynder lant ende heyndinghe, Goessen Jan Goessen Goeden Tyt, Hein Betten lant, Gheryde kynder heyndinghe Van Gorpe, Hein Byes Vossenberchs heyndinghe omtrent die tweedeel en Hein Byes Boenhof, ende voirdaen⁵ ander liede erve dat binnen deze palen geleghen is.

<5> Item so thienden wij Ter Oever die Oude Wiltbrake alinghe ende altemale dair wij beghinnen neven onse wuwers gheheiten die wuwers aen die Wiltbrake ende vandair so ghaende oestwaert ende westwaert ende zuytwaert also verre alst den ouden erven toebehoort ende niet voerder, want dat nuwe erve thienden die van Tongerlo.

<6> Item vander zoe die coempt uut onsen Eekhof so recht opten hoeke vanden Noydens hove Ter Oever waert ende van dair so weder omme comende westwaert, neven Yden goet Van Hulsen ende hare kynder tot den Eekhof acker ons toebehorende ende dan den Eekhof acker so langhs neven die strate liggheende thienden wij altemale, weghens men dat die van Tongerlo aenden Eekhof acker neven die strate thienden omtrent een lopezaet lande.

<7> Item onse Eykenbosch dat wij hebben by Thouken, liggheende westwaert over die strate die neven onse Eekhof acker ghaet, doent lant was so plaghen wijt altoes te thienden en van dair noertwaert uutcomende met eenen steert alluttel westwaert van een daelken dat geleghen is in onsen Borghacker.

<8> Item van onsen Eekhof over die strate aen onsen Borghacker staet een stappe dairmen ghaet te Quaelborch waert & luttel van diese stappen zuytwaert beghinnende ende so rechte voert merkende van dair westwaert tot den grafte van onsen Borghacker ende van dair so omme comende noertwaert al onse erve tot onsen Langbosch veken ende so voert omme kerende tot ver by der stappen voirs. dairt beghin is so behoert alle die thiende dair af onsen godshuyse voirs.

<9> Item vanden weghe die ghaet doir Thouken daeraen beghinnende opt zuyteynde ende so voert ghaende, neven der straten vander Deect tot Herlen Nenne Busken toe ende vandaer westwaert neven den wech tot opter heerstraten van Boschoven, hoedende alle die heyndinghen die dair geleghen syn in eenen velde ende meest al te syn plaghen Ghybs vande Parre ende des ouden Jan Godens ende oec onderpande syn van onsen erfpacht, erfchinse, erfpacht die wij dair iaerlycs op heffen, so hebben wij oec die thiende dair af ende van daer noertwaert so leeght een heyndinghe die Goessen Nennen is ende is geleghen neven dese erven voirs.: dese heyndinghe thienden wij.

<10> Item op die Roedt leeght een heyndinghe die Peter Hasenberche te syn plach ende nu behoert den jonghen Peter Negghers vanden eynde zuytwaert dat ghelegen is aen Ghijbs kijnder erve Vanden Parre niet al byt eynde mar vorwaert een stuc noertwaert van dair recht merkende op ten zuythoec van eender ander heyndinghe, die Goes Nennen liggheende heeft op die Roedt, dair Peter Stouts heyndinghe recht teghen over die heerstraten ghelegghen is. Ende vanden zuythoec voirs. recht ter zonnenwaert weder comende tot Ghybs kynder erve Vanden Parre ende Jan Godens kynder voirs.; allet dat lant dat dair in dien hoeke ghelegghen is, behoert ons die thiende dair af.

<11> Item Ter Oever omtrent een half buender gheheiten den Crommenacker, dat toebehoert Meeus Volders goede ende Meeus Volder ende Peter Ansen nu ter tyt houdende syn; dair af hebben wij die thiende te weten is vanden achtersten eynde westwaert ende niet vanden vorsten.

<12> Item van onser hoeven te Caam, die ons toebehoren plach ende Brueder Jan van Dyepenbeke, meester van Chantrain, uutghaf Thonys van Bodaf tot eenen erve, so plaghen wij altoes te heffen die thiende van alden ouden erve ende die van Tongerlo hadden dair gheen thiende anders dan alluttel nuus erfs. Ende synder dat die hoeve uutghegeven waert, so en hebben wij noch nyeman thiende dairaf ghehaven.

¹ ARA AND Vervolg nr 1311 f. 3^r-5^r; posten <5> en <12> uitgegeven in Cerutti, *MRB*, nr 369.

² *lichtboom* = hefboom, sluitboom.

³ *heyndinghe* = omheind perceel (zie Buiks, 'Veldnamen', 214-216.

⁴ *veken* = hek, sluitboom.

⁵ *voirdaen* = 'voort aan' = verder.

BIJLAGE 2: *hoeven met erfdiens van de commanderij van Ter Brake*¹

- <a> Ter Over:
  - <6> die Oude Wiltbrake;
  - <7> tGoet vanden Zanden;
  - <10> de hoeve van Meeus die Volder;
  - <13> de hoeve van Matheeus die Weghe.
- <b> Boshoven:
  - <15> Peter Woers hoeve;
  - <16> Wouter Bomans hoeve;
  - <18> Lemmen Boemans hoeve;
  - <22> de hoeve van Ghybe vanden Perre (of: Parre).
- <c> Kwaalburg:
  - <29> de hoeve van Jan Byensoen;
  - <32> de hoeve van Peter Negghers;
  - <33> de hoeve Ten Dale.
- <e> Chaam:
  - <46> de hoeve van Thonys kynder van Bodaf.
- <l> Druisdijk:
  - die goede op Druuts dike.

¹ ARA AND Vervolg nr 1311 f. 6^v-25^r.